

Таалайбек Абдиев

Сөз башат

(этимологиялык этюддар)

Бишкек 2020

Кириш сөз

Сөздөрдүн да кишилердики сыяктуу эле «өмүр баяны» бар. Албетте, анын баарын биз билбейбиз. Бирок адам баласы табиятынан ар нерсеге кызыкдар болгондуктан, сөздүн тегин, кайдан келип чыкканын дараметине жараша билгенге, аныктаганга аракет кылат. Мисалы, «үй деген сөз *үйө бер* дегенден келип чыккан экен» деген сыяктуу сөздөрдү тилек айтканда көп эле угуп жүрөбүз. Бирок бул сөз байыркы учурда *эб* түрүндө колдонулганын жана азыркы *элчи* (боз үйдүн аялдарга тиешелүү жагы) дегендин уңгусу экенин тил илиминен кабары жок киши биле бербейт. Ошондуктан сөздөрдүн тегин ой келди эмес, ар түрдүү булактарга, тактап айтканда, тилдик материалдарга, сөздүктөргө, жазма эстеликтерге, тектеш тилдерге таянып аныктоо эне тилибизди таанууга, тарыхыбызды, каада-салтыбызды, маданиятыбызды, дүйнө таанымыбызды билүүгө жардам берери шексиз.

Өздөштүрүлгөн сөздөр да бизге көп нерселерди айтып бере алат. Мисалы, «аркардай көзү коюлган, аргендей үнү чоюлган» деп элдик ырлардан кездешкен *арген* сөзү орус тилиндеги *орган* деген музыкалык инструменттин атынан улам пайда болгон. Бирок көбүнчө чоң чиркөөлөрдө ойнолгон бул аспаптын аты кыргыздардын тилине кантип ушунчалык тез сиңип кетти экен? Көрсө, орто азиялык келгин орустар *орган* деп жогорудагы аспапты эмес, көчөдө ойнолуучу *шарманканы* айтышчу экен. Же болбосо «борумундан боз бала, боздотпочу садага» деп секетпайда ырдалган *борум* сөзү менен азыркы *форманын* бир эле сөз экени таң калтырбай койбойт.

Бул чакан китепти системалуу түрдө түзүлгөн этимологиялык сөздүк деп айтууга болбойт. Муну илимий-популярдуу эмгек деп айтууга да болбойт, анткени, биринчиден, тили илимий стилге жакыныраак, экинчиден, зарылдыгына жараша шилтемелер берилип, булактар көрсөтүлдү. Андай болбогондо, биздин ой-пикирибиздин жогоруда айтылган элдик этимология мисалынан айырмасы жок болуп калмак. Жогоруда айтылгандардан улам бул чакан эмгекти жөн гана этимологиялык этюддар десек туура болчудай.

Китепте студенттерге окулган лекциялардын материалдары, тилге кызыктыруу максатында «Фейсбук» сыяктуу социалдык тармактарга жарыяланган материалдарыбыз камтылды. Муну менен Константин Юдахин, Кусейин Карасаев, Карбоз Дыйканов, Касым Сейдакматов, Дөөлөтша Исаев сыяктуу кыргыз тилчилери баштап кеткен кыргыз этимологиясынын жолун кичине болсо да улантууга аракет кылдык.

Китептеги айтылган ой-пикирлерди, божомолдорду кынтыксыз деп айтууга болбойт. Талаш туудура турган маселелер абдан көп. Элдик этимологиядан илимий этимологияга, божомолдон чындыкка карай кете турган этимология илиминин өнүгүү жолу да чынында ушундай. Ошондуктан ой-пикир айткандарга алдын ала ыраазычылык билдирип, аларды төмөнкү даректен күтөбүз:

taalay.abдиеv@manas.edu.kg

taalaykambar@gmail.com

Таалайбек Абдиев
Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин доценти

Китепте чечмеленген сөздөрдү el-sozduk.kg онлайн сөздүгүнөн ылдам таба аласыңар

абысын-ажын: Кыргыз тилинде *ажын* компонентинин мааниси белгисиз, бирок монгол тилинде аганын аялы ининин аялына «абысын», ал эми ининин аялы аганын аялына «ажин» болот, тагыраак айтканда: «авьсан жена старшего брата по отношению к жене младшего брата (МРС 1957:21) ажин жена младшего брата по отношению к жене старшего брата (МРС 1957:26) Бул жагынан алганда, К.К.Юдахин: «абысын-ажын жёны родственников по отношению друг к другу» деп туура чечмелеген (Юдахин 1965:19).

Кашкар тараптагы кыргыздардын тилинде «ажын» сөзү сакталып калган: «ажын *кашк.* абысын; Жаңыл ажын келиптир» (Мукамбаев 2009:931).

агыл: Бул сөз Енисей жазма эстеликтеринде «мал короо» деген мааниде колдонулган. [К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө»](#) түштүк диалектиге тиешелүү сөз катары белгиленип, мааниси төмөнкүдөй берилип, иллюстрациялык материал менен да коштолгон: «агыл *южн.* скотный двор, помещение для скота (коровник, конюшня); агылда туруп дегдеген, ат кимдики дедирген фольк. (даже) стоя в конюшне, конь, горячась, вызывает зависть (букв. заставляет говорить: «чей это конь?») (Юдахин 1965:21). Ал эми түрк тилинде бул сөз «загон (для скота), скотный двор, овчарня» деген мааниде дагы эле активдүү колдонулат (ТРС 1994:28).

агылес: Орус тилиндеги *английский* деген сөз мурун *аглицкий* түрүндө колдонулган жана ушундан улам кыргыз тилинин түндүк диалектисине (тактап айтканда, ысык-көлдүк, кашкарлык кыргыздардын тилине) да *агылес* шекилинде кирип, «жалтырак, таза, курч болот» деген маанини туюндурган: «агылес орок острый серп» (Юдахин 1965:21; Мукамбаев 2009:77).

ажыкыз: «эркектин да, ургаачынын да жыныстык белгилери бар адам, гермафродит». К.Юдахиндин ою боюнча, сөгүнгөндө колдонулган бул сөз, сыягы, уйгур тилинен өткөн. Бирок ушул негизден пайда болгон *ажыкыздан* деген этиш оң мааниде, тактап айтканда, «көп сүйлөө, тамашалап сүйлөө, тамашалоо» деген мааниде көбүрөөк колдонулуп бараткандыгы байкалат.

азар-түмөн: Бул кош сөздүн биринчи компоненти иран тилдеринен кирген: азар *ир.* несметное количество (букв. тысяча) (Юдахин 1965:25). Ал эми экинчиси түрк-монгол тилдерине орток сөз болуп эсептелет: түмөн несметное количество, тьма (много) (Юдахин 1965:780). «Он миң» деген мааниде да колдонулат.

азык-түлүк: Мындагы *түлүк* деген компонент эки учурда колдонулуп, кош сөз түрүндө төмөнкүдөй маанилерди туюндурат: «азык-түлүк продовольствие; *төрт түлүк* домашний скот (его виды: кони, крупный рогатый скот, верблюды, овцы-козлы или в том же значении *беш түлүк* – в этом случае в этом случае овцы и козы разделяются в самостоятельные түлүк) (Юдахин 1965:780). Байыркы түрк тилинин сөздүгүндө бул сөз *түлүг*

деген формада эки башка омоним сөз катары берилген: «түлүк I. волосатый; шерстяной; түлүк II. имеющий какую-л. масть» (ДТС 1969:596).

Жалпыга маалым, омонимдердин пайда болуу булактарынын бири – көп маанилүү сөздөр, башкача айтканда көп маанилүү сөздүн маанилеринин ортосундагы байланыш бара-бара начарлап отуруп, алардын ар бири өзүнчө сөзгө айланып кетиши мүмкүн. Ушул өңүттөн алып караганда, жогорудагы омонимдер бир кезде көп маанилүү сөз болсо керек деп болжолдоого болот, анткени экөөнүн ортосундагы маанилик байланыш бир аз да болсо бардай сезилет.

Түлүк компонентинин этимологиясына келе турган болсок, *түклүк* (түктүү) деген сөздөгү «к» тыбышынын кыскарып кетишинен пайда болсо керек деп божомолдоого болот. Ал эми бул сөздүн кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө «түр, түркүм» деп чечмелениши (КТС 2010:1232) чындыкка коошо бербейт.

Азык сөзү көпчүлүк түрк тилдеринде «(жолго алып чыккан, камдалган) тамак, тамак-аш» деген мааниде колдонулат (ЭСТЯ 1974:45). Муну «Бөрү азыгы – жолдон», «Эр азыгы – элден, Бөрү азыгы – жолдон» деген макалдар да тастыктап тургансыйт. Мындан тышкары, жогорудагы мал түрлөрүнүн баарынын эти желип, сүтү ичилет, демек, «азык-түлүк» деген сөз «азык (боло турган) мал» деген маанини туюндурат. *Азык* сөзүнүн *түлүк* менен кош сөз түрүндө бир колдонулуп калышынын себеби ушунда деп божомолдоого болот.

Тилдик материалдарга караганда, *азык* сөзү *азука* түрүндө иран тилдерине өткөн жана бул сөздү иранизм же арабизм катары кароо (Малаев 2011:23) чындыкка туура келбейт.

айда: Түрк тилдеринен, тагыраак айтканда, татар тилинен орус тилине өткөн бул сөздүн мааниси өзгөрүп, азыр бул тилде төмөнкүдөй маанилерди билдирет: 1. решительный, стремительный порыв отправиться куда-либо как действие. Там, брат, не станут разбирать, живой ты или мертвый, а сейчас тебя на телегу и — айда за город! (А. П. Чехов); 2. призыв, приглашение отправиться куда-либо. Все уходите, чтоб ни одной шельмы тут не оставалось! Айда, к свиньям собачьим! (А. П. Чехов).

Кыргыз тилинде адегенде малга карата колдонулуп (мал айда-), кийин арабага же сокого чегилген унаага, андан унаа калып, арабанын же соконун, коштун өзүнө өткөн (араба айда-, кош айда-). Кийинчерээк кыймыл-аракет багытталган объектиге карата да айтыла баштаган: жер айда, эгин айда ж.б. Кийин машинанын ж.б. пайда болушу менен аларга да өткөн: машина айда, кеме айда, кайык айда, самолёт айда ж.б. Айрым этимологдордун ою боюнча, бул сөз ай! деген сырдык сөз менен де- этишинин бирге колдонулушунан келип чыгышы мүмкүн: айда < ай + де.

айдар: Кыргыз тилиндеги *айдар* деген эки омоним сөздүн ортосунда маанилик байланыш болушу мүмкүн.

айдар I: «айдар I *уст.* 1. волосы, оставляемые на затылке мальчика; 2. чуб, коса (у мужчины); аркасында айдары – тору айгырдын жалындай фольк. сзади у него коса, как грива у гнедого жеребца; <> айдарын тигип или айдарын салып злобно, зверем (взглянув); маа айдарын тигип турбайбы! да он на меня зверем смотрит!; айдарын тигип, найзасын суна кабыл алышты они встретили злобно, в штыки» (*Юдахин 1965:30*).

айдар II: < *арабизм.* *heydar* «шер, арстан». Жакыптын уулу жайдарга, Жаш кабылан айдарга, Манаска кабар салыңар, Чакырып келе калыңар (Жүсүп Мамай). Жогорудагы «айдарын тигүү» жана «айдарын салуу» деген фразеологизмдер ушул айдар II менен байланыштуу болушу мүмкүн. Мындан тышкары, «Манаста» Алмамбетке гана айтылуучу «алтын айдар» (Алтын айдар, чок белбоо, Азиз кандын жалгызы) калмак тилинен да кездешет. Ошентип, түрк-монгол параллели деп эсептелип жүргөн бул сөздүн теги жогорудагы арабизмге барып такалышы да мүмкүн, анткени буга маанилеш көкүл сөзү да иран тилдеринен алынган (көкүл < ир. *какол*) белгилүү.

айланайын: Азыр эркелетүү маанисинде колдонулган бул сөз кыргыздын байыркы көчүрмө ишеними менен байланыштуу. Бул ишеним боюнча, он айланганда оору айланган кишиге өтөт. Ошондуктан кыргыздар айланууга тыюу салышат жана айланып жиберген учурда тескери айлантып жандырышат. Баштан суу айландырып, жамандыкты сууга көчүрүшөт. Нооруда тепшиге таш салып, үйдү айлануу менен үйдөгүлөрдүн бүт кесепетин ташка көчүрүшөт. Оттон секирүү менен жамандык отко көчүрүлөт. Ошентип, *айланайын, тегеренейин* деген синоним сөздөр «бүт жамандыгыңды мен алайын» деген маанини туюндурат. Ал эми *өпкөмдү чабайын* деген сөздүн мааниси жаңы союлган жандыктын өпкөсү менен чаап, жамандыктын бардыгы чапкандан карая түшкөн өпкө менен кетти деген көчүрмөнүн дагы бир түрү менен байланыштуу. *Кагылайын* да ушул топтогу сөздөргө кирет. Ушул эле мотив арап тилинен кирген сөздөрдөн жасалган «балакетиңди (фэлакет «кырсык») алайын», «садагаң (сэдэкэ «кайыр») болоюн//кетейин», «секетиң (зэкат «кайыр, садага») кетейин//болоюн» деген сөз айкаштарына да өткөн.

айран: «Азыркы кыргыз тилинде бышырылып уютулган сүт тамак айран делет. Каймагы алынбаган сүтгөн уютулганын жуурат айран дейт. Кой жана эчкинин сүтүнөн уютулган айран да жуурат деп аталат. Ал эми каймагы алынбай уютулган жуураттан же жуурат айрандан май бышып алгандан кийин калган суюктукту бышма же койлосун дейт.

Байыркы кезде айран сөзү мына ушул бышма же койлосун деген мааниде болгон. Аны айран деген аты айтып турат. Анткени бул сөз айыр+ан деген бөлүктөрдөн турат (*Севортян 1974, 111*). Айыр деген этишке зат атооч жасоочу –ан мүчөсү жалганып, айран сөзү келип чыккан. Ал «майы бөлүнүп (ажыратылып) алынган суюктук» дегенге жакын маани берген. Кийин бышылбаган болсо деле айран делип аталып кеткен» (*Сейдакматов 1988 :16*).

айыл-ана: «население аула» (*Юдахин 1965:60*). Мындагы *ана* компонентинин төркүнү *оба* деген байыркы төл сөзүбүзгө барып такалат. Ал 1. племя, род; 2. войлочная юрта кочующих племен; 3. семья кочевника; 4. местожительство племени деген сыяктуу маанилерди билдирген (*ЭСТЯ 1974:400*).

ак падыша: Кыргыз тилинде революцияга чейин колдонулуп келген бул историзм орус падышасын билдирген. Түрк тилдеринде ак сөзү башка маанилери менен бирге батышты, дүйнөнүн батыш жагын да билдирген. Ушул себептен улам Түркия түрктөрү Жер ортолук деңизин Ак деңиз (= Батыш деңизи) дешет. Мындан тышкары, кээ бир түрк элдери Каспий деңизин да Ак деңиз деп аташканы белгилүү. Сыягы, ушундан улам түрк жана монгол элдери орус падышаларын ак падыша (= батыш падышасы) деп калышса керек (*Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках // Тюркологический сборник. 1978:165*).

акча: Бул сөз *ак* деген сын атоочтон жана өң-түстүн жетишсиздигин билдирген –ча деген мүчөдөн турат: ак+ча. «Агыш» деген маанини туюндурган бул сөз адегенде күмүш тыйындарга карата колдонулуп, кийин мааниси кеңейген (*ЭСТЯ 1974:120*). Түрк тилдерине орток бул сөз кыргыз тилинде өң-түс маанисинде азыр да колдонулат: Акча бети жарк этип, алтындан кылган чоң сөйкө, акыректе шарк этип (фольклор) (*Юдахин 1965:40*). К.Сейдакматовдун пикири боюнча, бул сөздүн курамында эски кытай тилиндеги «акча» маанисиндеги *чао* деген сөз бар болушу мүмкүн: ак+чао > акча. Бул сөзгө ак деген төл сөздү кошуу менен күмүш акчаны айтышкан (*Сейдакматов 1988:19*). Бирок бул чындыкка анча коошо бербейт, анткени биринчиден, күмүштүн өңү таза ак эмес, экинчиден, тилибизде акчадан башка да *көкчө*, *кызылча* деген сыяктуу ушул калып менен жасалган сын атоочтор бар экендиги белгилүү.

акы: Арап тилинен кирген бул сөз төмөнкүдөй маанилерди билдирет: 1. Бирөөнүн кандайдыр бир нерсеге карата болгон укугу; 2. Кылган кызматы, мээнетти үчүн ала турган акча, мал же башка нерселер, аласа (*КТС 2010:67*). Анын жардамы менен жаңы сөздөр пайда болгон: *кызмат акы* кылган эмгек үчүн берилүүчү акы; *таңдай акы* ырдаган ыры үчүн ырчыга берилүүчү акы; *көз акы* көргөн же карап отурган кишинин акысы; Чеченде жалпынын сөз

акысы бар, байда кедейдин көз акысы (макал); *жетим акы* багар-көрөрү жок жетимдерге берилүүчү акы (*Юдахин 1965:40*).

акын//акун: Иран тилдеринен өткөн бул сөз төмөнкүдөй маанилерди билдирет: 1. төкмө ырчы; жамакчы; 2. ыр жазган киши; 3. Мындан тышкары мурун Кашкарда билим алган кишилерди акун деп айтышкан. 4. Айрым учурларда уйгурлардагы сыяктуу эле энчилүү аттарга акун түрүндө кошумчаланат.

акыра: Башында арап тилинен француз тилине өтүп, андан XVIII кылымдын орто ченинде орустарга, андан кыргыз тилине өткөн «жирафтын» ордуна соңку кездерде колдонула баштаган бул сөз «керик (носорог)», «бөрсө (кенгуру)» деген сөздөр сыяктуу эле «Манас» эпосунан кездешет. Буга чейинки кыргыз тилинин сөздүктөрүндө «жираф» деп берилет. Ал турсун кыргыз тилиндеги айбанат аттарын мыкты билген А.Алдашев да бул жаныбарды «жираф» деп атоо менен чектелген (Алдашев 1998). Ушуга караганда «акыра» да «Манастагы» «керик», «бөрсө», «тайбас» (бир тайбастын өзүндө, токсон жолборс күчү бар деп айтылат эмеспи) сыяктуу эле мифологиялык аталыш болушу да ыктымал. Бирок азыркы учурда бул сөз «жираф» менен ат салыша баштагандыгы байкалат.

Тилекке каршы, акыранын этимологиясы азырынча белгисиз. Бир караганда, бул азыркы кыргыз тилиндеги –кыр мүчөсүнүн жалганышы менен жаралган акыр- (бакыр, айкыр, кыйкыр, өкүр деген сыяктуу) этиши менен тектештир деген ой келет.

Баса, 2015-жылы Фулбрайт программасы менен Кыргызстанга келген америкалык окумуштуу Уин Маклафлин Канттан, Кочкордон жана Ысык-Көл жээгинен мындан 6 миллион жыл мурун жашаган керик менен акыранын сөөктөрүн тапкан.

алас: Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө бул сөз алас-алас түрүндө берилип, төмөнкүдөй түшүндүрмө берилген: «миф. Нооруз майрамында же кадыресе эле күндөрдө арча түтөтүп, үйдүн ичин анын түтүнү менен каптатып, ооруну, ар кандай кырсыкты айдап чыгуу ырымын кылууда айтылуучу сөз» (*КТС 2010:76*). Сейрек колдонулган бул атооч сөздүн аласта деген этиштик туунду формасы да бар. Азыркы кыргыз тилинде мааниси унутулуп калган бул сөз азыркы түрк тилинде алаз шекилинде кездешип, «алоо, жалын» деген маанини билдирет жана алазламак «1. опалять, обжигать; 2. перен. уничтожать, выжигать калёным железом» деген туунду формасы да бар (*ТРС 1994:43-44*). Мындан тышкары бул сөз алтай жана хакас тилдеринде да кездеше тургандыгы жана аны, негизинен, шамандар ырым-жырым аткарган учурда айта тургандыгы белгилүү (*ЭСТЯ 1974:136*). Ушул өңүттөн алып караганда, бул сөздүн иран тилдеринен

өздөштүрүлгөндүгү тууралуу айтылган айрым окумуштуулардын божомолдору ишеним туудурбайт.

алачык: «алачык маленькая юрта; лачуга; шалаш; кан үйүнүн тардыгы, кара алачыгымдын кеңдиги погов. в тесноте, да не в обиде (букв. теснота ханской юрты – простор моей чёрной лачуги); чөп алачык шалаш, крытый соломой или сухой травой; сайма алачык самая примитивная форма юрты (поставленный в виде конуса деревянный остов, обтянутый войлоком); жапма алачык то же, что жолум» (Юдахин 1965:46).

Түрк тилдеринен орус тилине өтүп, адегенде «алачуга, олачуга» түрүндө колдонулса (мисалы, 1379-жылкы летописсте), кийинчерээк «лачуга» болуп калган (М. Фасмер).

Этимологдордун ою боюнча, мындагы –чык мүчөсү кичирейтүүчү, ал эми уңгусу ала < алаг «убактылуу үй» деген маанини билдирет (ЭСТЯ 1974:131). Бул сөздүн төркүнү ала «пестрый» деген сөз болушу да мүмкүн, анткени адатта алачыкка бир түрдүү эмес, ар түрдүү нерселер жабылып, ала-була болуп көрүнгөндүктөн ушундай аталып калса керек деп божомолдоого болот. Айрым түрк тилдеринде бул сөздүн «алача//алажа» деп айтылышы да ушул ойго жем таштайт.

алгоритм: Батыш тилдеринен кирген терминдердин арасында бизден кетип, кайра келгендери да бар. Мисалы, *алгоритм* (< аль-Хорезми) деген математикадагы термин Абу Абдулла Мухаммед ибн Муса аль-Хорезми деген байыркы астроном жана математик бабабыздын (IX кылымда азыркы Өзбекстандын Хорезм шаарынан чыккан) европалыктар жаңылыш кабыл алган ысымынан келип чыкканы белгилүү.

алка-жака: Мындагы *алка* компоненти арап тилинен келген (Малаев 2011:28) жана «кекиртек» деген маанини туюндурат: алкадан ал взять за глотку (Юдахин 1965:51)

алмончок: Мунун курамындагы «ал» деген сөз азыркы түрк тилинде «розовый; ярко красный» деген мааниде өз алдынча колдонулат (TPC 1994:41). Ушуну эске алганда, алмончоктун түпкү мааниси – «кызыл мончок». Түрк тилдеринде байыртан келаткан бул сөз убагында орус тилине да өтүп, «алый» формасында азыр да көп кездешет. Азыркы кыргыз тилинде өз алдынча колдонулбайт, бирок «албыр» сыяктуу сөздөрдүн курамынан байкалат. Этимологдордун ою боюнча, «алтын» деген сөздүн курамында да ушул сөз бар: ал – «кызыл», тын (китаизм) – «жез» - кызыл жез = алтын (Баскаков 1987:2). Белгилүү ырчы Алсунун аты да татар тилинде «кызгылтым» деген маанини билдирет.

Мындан тышкары, «ал» сын атоочу азыркы кыргыз тилиндеги «алча» сөзүндө да бар: ал «кызыл» + -ча (кызылча, жашылча деген сөздөрдө кездешүүчү мүчө).

амыркен//намыркен: Көбүнчө «амыркен//намыркен маасы, өтүк» сөз айкаштарында колдонулган бул сөз - орус тилиндеги «американский» дегендин кыргызчалашканы жана «лакталган (булгаары)» деген маанини туюндурат. Булгаарынын бул түрү алгач Америкадан келген үчүн ушундай аталып калса керек. Сыягы, намыркен формасы кыргыз тилиндеги котоз > топоз, амыра > мамыра деген башка сөздөр сыяктуу эле эвфемизм (орой, одоно маанидеги сөздөрдү башка сөздөр менен жылмалап айтуу) шекили катары кийин пайда болсо керек.

аначы: «Кыргыз тилинде «Эчки тууй албай атып койго аначы болуптур» деген ылакап айтылат. Мындагы *аначы* сөзү «төрөткө жардам берүүчү аял» дегенди билдирет. *Аначы* сөзү ана+чы деген морфемалардан куралган. Ана уңгусу азыркы кыргыз тилиндеги эне сөзүнө туура келет» (*Сейдакматов 1988:24*). Бир катар түрк тилдеринде биздеги эне «ана» түрүндө колдонулат. Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде, тагыраак айтканда, Өзгөндө жана Сузакта сейрек учурларда ана деп да айтылат: «анадан калган торпоктой басып жүрөт» (*Мукамбаев 2009:113*). Карайым тилинде «анацы» сөзү «акушер» дегенди туюндурат (*Сейдакматов 1988:24*).

ант: ант ич приносить присягу; уу ичкен бир өлөт, ант ичкен миң өлөт кто яд выпил, раз умрёт, кто присягу принял – тысячу раз (*Юдахин 1965:57*). Бул сөздүн жана ал туюндурган салттын илгертен бери келатканы төмөнкү маалыматтардан байкалат.

Геродот: «Все договоры о дружбе, освещённые клятвой, у скифов совершаются так. В большую глиняную чашу наливают вино, смешанное с кровью участников договора (для этого делают укол шилом на коже или маленький надрез ножом). Затем в чашу погружают меч, стрелы, секиру и копье. После этого обряда произносят длинные заклинания, а затем как сами участники договора, так и наиболее уважаемые из присутствующих пьют из чаши» (*Геродот. История. IV. Л.: Наука, 1972. С. 70*).

«Хань Чанг и Чанг Менг (китайские послы) вместе шань-ю (император хуннов Лао Шанг) и его великими полководцами поднялись на гору восточнее реки Но. Там они закололи белого коня. Шань-ю достал клинок чинг лу и металлическую ложку и (смешал кровь коня с) вином. Затем используя в качестве посуды череп царя Юэчжи, побежденного Лао Шанг шань-ю, они выпили вместе за клятву крови» (*Kao Chu-hsun. The Ching Lu Shen Shrines of Han Sword Worship in Hsiung Nu Region // Central Asiatic Journal. 1960. No. 3. P. 222*).

«Эпостогу баатырлар достошкондо салт боюнча ак боз бээ союп, канына колдорун матырып, «эгер арабыздан чыр-чатак чыгарсак, бузулушсак, так ушул ак боз бээдей мууздалып калалы», же «убаданы бузган ушул жаш чыбыктай кыркылсын» дешип ант беришкен» («Манас» энциклопедиясы. Бишкек, 1995:138).

аңгеме: К.Малаевдин ою боюнча, перс тилинен кирген бул сөз *аңги* деген менен тектеш: ханги «аңылдоочу, азыноочу» хэнгаме «чогулуп бакылдоо, бакырышуу, айкырышуу» (К.Малаев 2011:3).

аң-таң: Бул кош сөздүн курамындагы «аң» байыркы мезгилде өз алдынча колдонулуп, «удивляться, приходиться в замешательство» деген маанини билдирген (ДТС 1969:174). Бирок ошол учурда эле «таң» менен бирге да колдонулган: эң-таңла «удивляться» (ДТС 1969:174). Кийин бул сөздөн «аңкай» этиши келип чыккан: «аңкай оозду ачып карап калуу, делдейип таң калуу. Кадыркул аңкайып ордунда туруп калды (Каимов)» (КТС 2010:101).

ап: Иран тилдериндеги аб «суу» деген сөз кыргыз тилинде өз алдынча колдонулбаганы менен төмөнкү сөздөрдүн курамынан кездешет: **апкеч:** апкеч < аб «суу» + кэж «иймек»;

сымап: сымап < сым «сым» + аб «суу»;

мурап: мурап < мир «башчы, башкаруучу» + аб «суу»;

Суйаб: Суйаб < суу + аб «суу» (Суйаб – Батыш Түрк каганатынын борбору, тарыхчылардын болжолу боюнча, азыркы Бурананын жанындагы Акбешим чалдыбары);

чалап: чал < чал + аб «суу» (айран чалган суу);

курутап: курутап < курут + аб «суу» (эзилген курут чалган суу).

апта: Перс тилиндеги хэфте (< хэфт – жети) «жети күндүк» деген сөз кыргыз тилине ушул түрдө кирген. // Карынын кебин капка сакта, өлүгүн апта сакта (макал). Бул сөздүн синоними *жума* арап тилиндеги жумге «жыйналуу» (эл жыйналуучу күн) деген сөздөн келип чыккан (Малаев 2011). // Учканын жума күн билген, жүрүшүн кадыр түн билген (фольклор).

арак: «Араб тилинде арак сөзү түз мааниде «тер», «буу» дегенди билдирет. Өтмө мааниде ал арак деген ичкиликти туюнтат (АПС, 653). Анткени арак буулантып айдоо жолу менен арабдарда алгач пайда болуп, кийин коңшулаш элдерге да тараган» (Сейдакматов 1988:27). Анын Евразияга таралышына түрктөр, монголдор, перстер себеп болгон.

ара-чоло: Монгол тилинде *чөлөө* деген сөз «бош убакыт; дем алыш» деген маанини билдирет (МРС 1957:635).

арашан: «Жылуу, ысык суу чыккан булак, дарылык касиети бар булак» (КТС 2010:110). Бул сөз түрк жана монгол тилдерине санскрит тилинен келген: *расайана* «дары суу». Орус тилине калмак тилинен аршан «булак» болуп кирген. Кыргыз тилинде «эзилте кайнатып бышырылган эт» деген өтмө мааниси бар.

арген (арген сандык) (< орган): Чындыгында бул сөз орган менен байланыштуу эмес. Бул боюнча К.Юдахин төмөнкүдөй маалымат берген: «шарманка (орган – так русские в Средней Азии называли шарманку; в фольклоре приятный, гл.обр. женский, голос сравнивался со звуками шарманки); айткан сөзүң аргендей; шаңк этип күлүп койгонуң, аргендин асыл үнү эле» (Юдахин 1965:66).

арийне (< ир. арине «ооба, ошондой») (Малаев 2011:33): Иран тилдеринен келген бул сөз кыргыз тилинде «сөзсүз, шексиз» деген маанини билдирет жана арап тилинен кирген *албетте* менен маанилеш, бирок ага караганда тилде сейрек колдонулат. Экөө тең тилде модалдык сөздүн милдетин аткарып, сүйлөмдө айтылган ойдун мазмунунун чындыкка карата ар түрдүү катышы жөнүндөгү сүйлөөчүнүн көз карашын билдирет. Арийне, Арзымат таарынып кетти (Жантөшев). Ушул сыяктуу эле модалдык маанилерди туюндурган *ырас* (иран), *мүмкүн* (арап), *балким* (арап), *ыктымал* (арап) деген сөздөр да башка тилдерден келип кирген.

аркан: Бул сөз «өр-, эш-» деген маанидеги *арка-* этишине кыймыл-аракеттин натыйжасын билдирүүчү –н мүчөсүнүн жалганышы менен пайда болгон: *арка+н* > *аркан* (ЭСТЯ 1974:175). «Өрүлгөн, эшилген» деген маанини туюндурат. Бул сөз орус тилине да төмөнкүдөй мааниде өткөн: *аркан* верёвка с петлёй на конце, сделанная для бросания вокруг цели и стягивания её при натяжении верёвки ◆ Жеребчик заметался, и тут-то ему накинули аркан на шею. (А. Н. Толстой, «Детство Никиты»).

аркар: «Чыгырык мүйүздүү, кылчык жүндүү кой тукумуна кирүүчү жапайы тоо айбаны, аң» (КТС 2010:114). Этимологдордун ою боюнча, бул сөз «арка» деген этиштен пайда болгон. Алар буга далил катары кыргыз тилиндеги ушул этиштен жасалган «арка+й», «арка+гай» деген сөздөрдү келтиришет (аркагай мүйүз ак бугу (Юдахин). (ЭСТЯ 1974:345). А.Щербак «аркар» сөзү монгол жана тунгус тилдериндеги ушул эле маанини туюндурган «аргали» менен тектеш деп эсептейт. Бул сөз «аркар, архар» түрүндө орус тилине да өткөн.

арт: «ашуу» маанисиндеги бул эски сөз Көгарт (Көк-Арт), Кызарт (Кыз-Арт), Катынарт (Катын-Арт) деген жер аттарында жана «Эринчээкке эшик – арт» деген макалда сакталып калган. *Артуу* жана *артылмак* түрүндө да кездешет: адыр-адыр жер келет, адырмак артуу бел келет; Бир артылмак бели

бар, Ушул күндө атагы – Миң-Бугу деген жери бар (Юдахин 1965:70-71; КТС 2010:117). Азыр өз алдынча колдонулбайт.

арча: «арча арча, древовидный можжевельник (на юге различают два вида: өрүк.арча арча с плотной крепкой древесиной и жибек арча арча с мягкой древесиной)» (Юдахин 1965).

Көрүнүп тургандай, бул сөз орус тилине да өткөн. Мындан тышкары артыш//ардыш деген варианттары да бар (Фасмер). Кызыгы, орус тилиндеги «аршан» деген түрк тилинен өткөн сөз биздеги «арашан (булак)» дегенден тышкары «арча» маанисин да туюндурат.

Көпчүлүк окумуштуулар (Рамстедт, Брокельман, Рясэнен) бул сөздү түрк жана монгол тилдериндеги аруу (таза), арыт (тазала) деген сөздөр менен тектеш деп эсептешет жана муну арчанын байыртан тазалоочу ырым-жырымдарда колдонулушу менен түшүндүрүшөт (ЭСТЯ 1974:173-174; 182-183).

ары: Тилибиздеги эң эски төл сөздөрдүн бири (ЭСТЯ 1974:160-161); кыргыз тилинде «уоставать, утомляться; изнуряться, худеть» деген мааниде колдонулат (Юдахин 1965:72). Атты арыганда көр, жигитти карыганда көр. Жата берсе, ат арыйт, жүрө берсе, жол арбыйт долго пребывать (на одном месте) – конь худеет (подножный корм иссякает), двигаться – (пройденный) путь увеличивается. Бул сөздүн өтө байыркы экендиги анын «з» варианты менен колдонулганынан байкалат: аз- «худеть, истощаться» өңүнөн азды; Ашыккан – азат, тойбогон – тозот. Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен «Арыба» деген сөз ата-бабалардан келаткан учурашуу болсо керек деп жыйынтык чыгарууга болот. Диний таасирден улам эркектер «Ассалом алейкум!» деп учурашып калгандыктан, бул сөз аялдардын тилинде көбүрөөк сакталып калса керек.

арык-торук: Бул кош сөздүн *торук* деген компоненти азыркы кыргыз тилинде өз алдынча колдонулбайт, бирок Енисей жазма эстеликтеринде *торук* деген сөз «тощий» деген мааниде колдонулат (Кормушин 2004:330). Мындан тышкары, анын аркылуу мамиленин мүчөсү уланган *тору-т* деген туунду формасы «износить, истрепать» деген мааниде колдонулары сөздүктөрдөн белгилүү: ат арытып, тон торутуп келдим я прибыл сюда издадека, истощив коня, изнашив одежду (Юдахин 1965:754). Ушундан улам *ары* деген этиштен *ары+к* деген сын атооч жасалгандай эле, *тору* деген этиштен да *тору+к* деген сын атооч жасалса керек деп божомолдоого болот.

аса таяк: Мындагы аса деген сөз да арап тилинде «таяк» деген маанини билдирет (Юдахин 1965:74; Малаев 2011:34). Ушул эле сөз «аса муса» (Муса пайгамбардын (Библиядагы Моисей) таягы) деген сөздө да кездешет. Адатта думаналар алып жүрүүчү бул таякка чүпүрөк-чапырак, ар түрдүү тыйындар

ж.б. тагылып жүргөндүктөн, «шалдыркандуу аса таяк» деп аталып, ал турсун музыкалык аспап маанисинде да колдонулуп калган (*КТС 2010:122*).

асан кайгы: «Болбогон бир майда-барат нерселерге кайгыра берме, кейий берме, абдан убайымчыл, сары санаачыл» (*КТФС 2001:52*). Бул фразеологизмдеги «асан» деген сөз арап тилинен келген жана ал да «кайгы» деген маанини билдирет (*Малаев 2011:34*).

ат: Түрк элдеринин, анын ичинде кыргыздардын көчмөн турмуштагы, жоокерчилик замандагы маанисин, ээлеген ордун баарыбыз жакшы билебиз. «Ат – эрдин канаты», «Эрдин аты эрге тең», «Ат, аттан кийин жат», «Аты жоктун буту жок», «Ат сыйлаган жөө калбайт» деген сыяктуу макалдар бекеринен чыккан эмес. Анан калса жылкы баласы биздин аймакта, тагыраак айтканда, азыркы Казакстандын мейкин талааларында 5000 жыл мурун биринчи жолу колго үйрөтүлгөнү акыркы мезгилдерде тастыкталууда.

«Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» «ат» деген сөздүн мааниси төмөнкүдөй чечмеленет: «1. Үйүргө кошулбай турган (бычылган) жылкы; 2. Унаа катары колдонулуучу, минилүүчү жылкы» (*КТТС 2010:126*). Бул сөздүн этиш омониминен (ал бул макалада каралбайт) тышкары зат атооч омоними да бар: «ат II: 1. Адамдардын туулганда энчиленип берилген ысмы; 2. Атакадан; 3. Энчилген ысым катарында эмес, адамдардын же айбандардын белгилүү бир түрүн жалпылап атоо үчүн колдонулат. 4. Жер-суунун, көчөнүн, шаардын ж.б. географиялык наамы; китептердин, газета журналдардын, чыгармалардын энчилүү наамдары» (*КТТС 2010:126*).

Бир караганда бул эки омоним сөздүн ортосунда эч кандай маанилик байланыш жоктой сезилет. Түркологияда да бул экөө «ат» жана «аат» түрүндөгү эки башка сөз катары каралат жана келип чыгышы да эки башка чечмеленет (*ЭСТЯ 1974:197-199*). Бирок ошондой болсо да азыркы кыргыз тилинде бул экөөнүн ортосунда байыркы бир убактарда семантикалык байланыш болсо керек деген божомолго жем таштай турган айрым бир кызыктуу фактылар бар. Мисалы, «аты чыкты» дегенди эки түрдүү чечмелесек болот: 1. аты ат чабышта биринчи болуп келди; 2. ысымы элге белгилүү болду, атагы чыкты. К. Юдахин «аты чыкпай калгандар» деген сөз айкашынын эки маанисин берген: 1. «те, чьи кони (на скачках) отстаили»; 2. «те, чьи имена не названы» (*Юдахин 1965: 77*).

Ушул эле сөздүктө *жаманатты* (< *жаман аттуу*) бол- «быть опозоренным, опороченным» жана *жаманатты кыл-* «позорить, порочить», *жакшы атка кон-* «получить известность, прославиться», *жаман атка кон* (< *жаман атка мин*)- «приобрести дурную славу» деп чечмеленген. Калыбы, бул идиомалар да бир убактарда жогоркулардай эле кош мааниге ээ болуп, бирок кийинчерээк алгачкы тике мааниси унутулуп кетсе керек. Аккула окко

учкандан көп өтпөй эле Манастын дүйнөдөн кайтышы, Тайбуурул тартууга кеткен соң Семетейдин кайып болуп кетиши («Тайбуурулдун тартуу болуп кеткени, Семетейдин ажалынын жеткени»), андан бери келсек, Телторуну атасы бербей койгонунан улам Курманбектин Дөлөндөн найза жеп, ошондон оңоло албай кайтыш болушу ж.б. фактылар ушундай деп болжолдоого негиз боло алат деп ойлойбуз.

Тилдин азыркы абалында эки башка сөз катары каралып жүргөн бул эки омоним катышкан фразеологизмдердин маанилик жактан жакын болуп чечмеленип жатышы кокустукпу, же болбосо бул экөөнүн теги бирби?

Бул жагынан алганда, түркиялык белгилүү түрколог Абдулкадир Инандын ою абдан кызык. Түшүнүктүү болуш үчүн үзүндүнү кыргызчага которуп берели. Ал мындай дейт: *«Баатырга ат коюу салты якут, Алтай-Енисей, казак-кыргыз жана байыркы огуз дастандарында окшош экени байкалат. Хан же бек уулума ат койгула деп элине буйрук берет. Эч ким ат таба албайт. Ошол учурда «ак боз атчан бир эр» пайда болот да, балага ат коёт. «Коркут ата» дастанында баатырларга атты Коркут ата коёт. Ата менен эненин койгон аты чыныгы ат эмес; баатыр чыныгы атын эрдик көрсөткөндөн кийин ат менен бирге алат. Мага ысым маанисиндеги «ат» менен (жылкы маанисиндеги) «ат» бир сөздөн келип чыккандай сезилет. Баатыр атка минбестен туруп «атка» ээ боло албайт»* (İnan 1991:206).

Кыргыз тилиндеги «чоңоюу, эр жетүү, бойго жетүү» маанисиндеги *ат жалын тартып минүү //ат жалын тартуу* деген фразеологизмдин (КТФС 2001:56) келип чыгышы да балага ат коюу жана ага ат мингизүү салты менен байланыштуу болушу мүмкүн.

«Манас» эпосундагы төмөнкү салтка айланган саптар да ушул ойго жетелейт:
«Манас, Манас болгону
Манас атка конгону»

Бул жерде жылкы жөнүндө кеп болуп жатабы же ысым жөнүндөбү? Биздин оюбузча, муну да жогорудагы сөз айкаштарындай эле эки түрдүү чечмелесек болот:

1. «Манас, Манас болгону
Манас деген ысымга ээ болгону»
2. «Манас, Манас болгону
Манас атка мингени»

Эпоско сереп салып көрсөк, түрк элдериндеги баатырга ат коюу жана ат мингизүү салтынын издери байкалбай койбойт. Алсак, эпосто Манас баатыр алгачкы эрдиктерин көрсөткөндөн кийин гана «Чоң Жинди» аты калып, Манас деп атала баштайт. Манас менен кошо туулган Аймаңбоз да

кийинчерээк өз ордун баатырдын чыныгы аты Аккулага бошотуп берет. Ал эми кыргызда Манас деген баатыр туулат деп кытайлардын бичигине жазылганы, ушундан улам Эсен кан аны издеткени, ушуга байланыштуу Манас баатырдын бала кезинде «Чоң Жинди» аталып жүргөнү сыяктуу сюжеттик линиялар кийинки манасчылар тарабынан кошумчаланса керек деп болжолдоого болот. Эпостун кылымдар бою жазылбастан, ооздон оозго өтүп жашап келгени да ушуну шарттайт.

Баатырдын эрдик көрсөткөндөн кийин чыныгы атына ээ болуп, атка мингени «Коркут ата» дастанында да баяндалат. Окумуштуулардын ою боюнча, XV кылымдарда эле кагазга түшүрүлгөн бул дастанда жогорудагы салт кыйла тагыраак чагылдырылгандыгы байкалат. Алсак, Дерсе хандын уулу алты киши чынжыр менен алып чыккан буканы өлтүргөндөн кийин атайын чакырылган Коркут ата бул эрдигинен улам ага «Богач» (букачар) деген ат коюп, мингенге узун моюн бедөө ат бергиле деп буйрук кылат. Ал эми башка бир баатырдын ысымы аты менен бирге коюлат: «...(теперь) пусть его имя будет Бамси-Бейрек, владелец серого жеребца. Имя ему дал я; долгую жизнь пусть даст ему бог!» (*Книга моего деда Коркута 1962:34*).

Түрктөрдүн ат коюу салты жөнүндө Л.Гумилев мындай деп жазган: «Тюрки не носили одного и того же имени от рождения до смерти, как европейцы. Имя тюрка всегда указывало на его положение в обществе. Мальчиком он имел кличку, юношей — чин, мужем — титул, а если это был хан — то титул менялся согласно удельно-лестничной системе» (*Гумилев 1967:60*).

Муну Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин материалдары менен да тастыктоого болот. Мисалы, Енисей жазма эстеликтеринде 11 кишинин «эр аты» берилген. Бул терминди атайын изилдеген окумуштуу Н.Усеев төмөнкүдөй корутунду чыгарган: «Жыйынтыктап айта турган болсок, *эр ат* термини менен а) кандайдыр бир эрдик жасалгандан кийин берилип, ошол эрдиктин даражасын көргөзүп турган жаңы ат; б) бир эркектин балалык атынын ордуна коюлган жана анын эрезеге жеткенин билдирген ат берилген (*Усеев 2011:233*).

Абдулкадир Инан «Коркут ата» дастанында баатырлар минген аты менен кошо айтыла тургандыгын белгилейт (Inan 1991:206). Мындай көрүнүш «Манас» эпосунан да кездешет.

Мисалы:

«Чок-Табылгы жайлаган,
Чоң кара атын байлаган,
Коңурбайга барып айт.» (*Манас 1990:84*)

«Келиштирип кермеге

Кертөбөлдү байлаган
Айдаркан уулу эр Көкчө» (*Манас 1990:91*)

Мындай биримдик алтайлыктардын эпосунан дагы ачыгыраак байкалат:

«Бажы куудый кажайган,
Тижи куулыдый саргарган,
Бар-чакыр атка минген
Байбарак деп баатыр журтады.» (*Алып-Манаиш 1985:7*)

«Кызыл-коңыр атка минген
Козын-Эркеш баатыр
Агаштар бажыла учуп ийди.» (*Алып-Манаиш 1985:134*)

Мисалдардан көрүнүп тургандай, баатырдын аты аталган жерде анын аты да сөзсүз айтылышы керек. Байыркы көчмөндөрдүн түшүнүгүндө баатыр менен анын аты ажырагыс биримдикти түзгөн. Жогоруда айтылган баатырлардын атынын соңунан каза болушу ушул түшүнүктүн эпосто чагылышы болсо керек деп айтууга болот.

А эгер баатыр атынан мурун каза болсо эмне болгон? Көптөгөн тилдик, этнографиялык фактылар көрсөткөндөй, баатырдын аты да баатырдан кийин жашай алган эмес, аны кошо көмүшкөн. Мисалы, Чоң казатта өлгөн Алмамбеттин сөөгүн Таласка алып келген Сарала аны менен кошо көмүлөт. Кыргыздарда азыркыга чейин киши өлгөндө жылкы союлуп жатышын ушул байыркы салттын жаңырыгы катары кароого болот.

Ат менен адамдын мындай биримдиги башка элдерге да таасир эткен. Атактуу түрколог В.В.Радлов бул жөнүндө мындай деп жазган: «Но как только алтаец садится на лошадь, меняется вся его осанка. Здесь он чувствует себя на месте, его взгляд становится свободней, тело выпрямляется, кажется, что в его жилах течет обновленная кровь. Лошадь и всадник сливаются в одно целое, и, глядя на них, начинаешь понимать, как могла фантазия древних греков создать из северных народов, не расстающихся с конем, кентавров» (*Радлов 1989:153*)

Тилдин теориясынан маалым болгондой, кээ бир көп маанилүү сөздөр бара-бара омонимдерге айланып кеткен учурлар аз эмес. «Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүктө» белгиленгендей: «Наиболее продуктивным и исторически наиболее сложным фактором появления омонимии является разрыв первоначально единой семантики многозначного слова: рус. свет («лучистая энергия») и свет («мир, вселенная»); нем. *Zug* «течение, тяга» и *Zug* «поезд». (*Лингвистический энциклопедический словарь 1990:345*).

Ушундай эле пикирди Ю.С.Маслов да айтат: «В других случаях омонимы являются так или иначе связанными по происхождению, например, производными от одного корня или даже прямо – один от другого. Сюда же относятся омонимы, возникающие в результате распада полисемии, когда связь между значениями многозначного слова ослабевает настолько, что перестает ощущаться членами языкового коллектива» (Маслов 1975:133).

Тилде ошол эле учурда биротоло калыптана элек омонимдер да бар экендиги да белгилүү. Мисалы: орус. гладить - 1. «гладить белье»; 2. «гладить ребенка по голове»; волочиться - 1. «волочиться по земле»; 2. «волочиться за девицами». Кыргыз тилинен буга төмөнкүдөй мисалды келтирүүгө болот: сүз - 1. «сууда сүзүү»; 2. «бир нерсени сүзүү».

Жогоруда айтылгандарга таянып, азыркы кыргыз тилиндеги *ат* сөзү бир кездерде 1. ысым; 2. жылкы маанисин туюндурган көп маанилүү сөз болсо керек жана кийинчерээк мезгилдин өтүшү менен маанилик байланыш начарлап, эки маанинин ар бири өзүнчө сөзгө айланып кетсе керек деп божомолдоого болот. Кандай болгондо да бул сөздүн өзөгүндө түрк элдеринин байыркы инициация ырымы сакталып калгандыгы шексиз.

Калыстык үчүн айтыш керек, «Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүнөн» бул божомолго негиз боло турган фактыларды таба алган жокпуз. Бирок мында да илинчек боло турган бир нерсе бар: «В некоторых татарских диалектах ат означает «сам»: атыма бир «дай мне (самому)» (ЭСТЯ 1974:197-198).

Ат менен адамды байыркы бир замандарда бир бүтүн нерсе катары кароонун издери айрым бир сөздөрдө, ал турсун грамматикада да сакталып калгандай. Мисалы: токун - «седлать для себя»; артын - «навьючивать для себя»; бөктөрүн - «приторачивать для себя (к своему седлу)» (Юдахин 1965). Бул этиш сөздөргө жалганган өздүк мамиленин –ын мүчөсү кыймыл-аракеттин аны аткарган субъектинин өзүнө багытталгандыгын билдирет. Мисалы, кий+ин деген сөз менен салыштырып көрүңүз. Демек, мында адам менен ат бир бүтүн нерсе, бир субъект катары каралат. Бастыр, тепсет, омурулот, чап деген сыяктуу сөздөргө да мына ушунун эле өзүн айтууга болот, башкача айтканда, аттын өзү айтылбаса да анын бар экендиги сөздүн семантикасынан сезилип турат. Дагы бир кызыктуу нерсе, кыргыздар аттын алдыңкы бутун кол деп да айтышат. Мисалы: Ат ийинге колун салып алды. Биздин билишибизче, бул башка жаныбарларга карата көп айтыла бербейт.

Жыйынтыктап айтканда, биз жогоруда айтылган Абдулкадир Инандын пикирине кошулуу менен, «ат» деген омоним сөз башында көп маанилүү сөз болгон жана ал балага берилүүчү ысым менен ага мингизилген жылкыны түшүндүргөн деп божомолдойбуз.

аткез: Орус тилинен кирген *отказ* деген сөздүн мааниси кеңейип отуруп, төмөнкүдөй маанилерди туюндуруп калган: 1. контрабанда; что-либо запрещенное; аткез мал запрещенный товар, контрабандный товар; аткезчи контрабандист; түн жамынып, кыр ашып бараткан аткезчи эмесмин; аткезчилик занятие контрабандой; өзү алийим сатып, аткезчилик да кылган (Юдахин 1965:79).

ашар: «Арабча *хашир* этиши «чогултуу, жыйноо» маанисин берет (АРС, 219). Андан *хашир* деген зат атооч жасалат да, «чогулуш, жыйын» деген маани билдирет. Мына ушул сөз кыргыз тилине *ашар* түрүндө кабыл алынып, «элди жыйнап, ошолордун күчү менен ишин бүтүрүп алуу» деген маани берип калган» (Сейдакматов 1988:36).

ашмушке: Орус тилиндеги *осьмушка* деген сөздүн кыргызчалашканы. Орус тилиндегидей эле кадактын (409,5 граммга барабар болгон эски салмак өлчөмү, орусчасы – фунт) «сегизден бир бөлүгү» деген маанини билдирет.

аялдама: Кыргыз тилинде арап тилинен кирген эки омоним сөз бар: аял I «жайлоо, акырыndoо» Астындагы Көктеке, аял кылып турбады, аткан октой чуралды (фольклор); аял II «катын, зайып»; Аял жакшы – эр жакшы (макал).

Биринчисинен *аялда* «жайла, акырында» деген туунду этиш жасалып, андан «остановка» маанисиндеги аялдама деген сөз пайда болгон. Көрүнүп тургандай, мында «токтоо» деген маани жок, ошондуктан маани-маңызды так бере албайт. Балким, ушул себептен улам көп колдонулбай, анын ордуна орусчасын айтып келе жаткандырбыз деген ой келет. Кызык жери, К.Юдахиндин 1965-жылы чыккан «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» бул сөз эмнегедир жок. Бирок мында *токтоол* «остановка, задержка» деген кызык сөз бар: *токтоол* кылбай жол жүрүп, ат аябай мол жүрүп (фольклор) (Юдахин 1965:744).

баана: Иран тилдериндеги *бэхане* «шылтоо, себеп» деген сөз кыргыз тилинде ушундай колдонулат. // Осуракка арпа уну баана (макал).

баг: Байыркы жазма эстеликтерде кездешкен бул сөз азыркы түрк тилинде ушул эле шекилинде кездешет жана «завязка; повязка; бинт; связь» сыяктуу көптөгөн маанилерди билдирет (ТРС 1994:88). Ал эми азыркы кыргыз тилинде аталган сөз боо болуп өзгөргөндүгү белгилүү. Бирок буга карабастан чачпак деген сөздүн курамында анын эски формасы сакталып калган, башкача айтканда, бул сөздүн маанисин «чач боо» деп чечмелөөгө болот. Мындан тышкары, кыргыз тилинин түштүк диалектисинде колдонулган *белбак* (бел боо) деген сөз да ушуга мисал боло алат.

Муну менен бирге бул сөздүн «уруу, урук» деген эски мааниси да азыркы кыргыз тилинде «токсон боолуу өзбек» деген туруктуу сөз айкашынын

курамынан кездешет. Буга мисалды тарыхый романдардан, санжыралардан табууга болот:

- Жо-о, мен сарт эмесмин,- деди сыпай, - мен коңуратмын, токсон боолуу өзүбектин бир боосу... – Ал жанагы түркчө сүйлөп кеткен эки перстин өлүгүн көрсөттү. – Тигине сарт... (*Касымбеков 1998:251*).

Мисалдан көрүнүп тургандай, «токсон боолуу өзүбек» деген сөз «кырк уруу кыргыз» деген сыяктуу эле «токсон уруу өзбек» деген маанини билдирет. Бирок азыркы кыргыз тилинин сөздүктөрүндө «боо» сөзүнүн бул мааниси жок. Анын «байлам, таңгак» дегенден тышкары дагы бир мааниси көрсөтүлгөн: «веревка, завязка, шнурок» (*Юдахин 1965:144*); «бир нерсени байлоого, таңууга, байлап бекитүүгө керектелген жип, тасма жана башка нерсе» (*КТС 2011:298*).

Мындан тышкары «баг» сөзү азыркы кыргыз тилиндеги «мандаш урунуп//токунуп отуруу» деген туруктуу сөз айкашынын курамында да бар. Бирок тыбыштык жактан өзгөрүп кеткендиктен, муну байкоо кыйын. Бул үчүн түрк тилине кайрылуу керек. Мында «багда-» деген этиш «1. складывать, связывать; сплетать, переплетать; 2. скрещивать (ноги), закидывать (ногу на ногу)» деген маанилерди берсе, «багдаш» деген сөз «манера сидеть, поджав под себя ноги; сидение по турецки» деген маанини билдирет. Түрк тилиндеги «багдаш курмак» же «багдаш куруп отурмак» деген сөз айкашы да кыргыз тилиндегидей эле мааниде колдонулат (*ТРС 1994:88*). Ушундан улам азыр мааниси түшүнүксүз болуп калган мандаш сөзүнүн мурунку шекили багдаш болсо керек деп айтууга болот.

баглан: Энесин эмбей, союшка жарап калган козу. Бирок «Кыргыз тилинин сөздүгүндө «Союуга жарап калган, сүт эмген козу» деп түшүндүрмө берилген (*КТС 2010:151*). Сыягы, бул туура эмес, анткени баг+ла+н (бай+ла+н, байланып семиртилген) деген сөздүн өзү буга туура келбейт (*Сейдакматов 1988 :39-40*). Баглан козу, ширин баш, бор кайнатып коюптур (фольклор).

Байла- этишинин «семирт» деген мааниси азыр да бар: «байла 3. ставить на откорм; байлаган кой 1) овца, поставленная на откорм; 2) откормленная овца; бирөөнүн тоогун жесең, каз байла, малын жесең, кыз байла погов. если ты у кого-то ел курицу, откармливай гуся; если скот (т.е. калым), откармливай дочку (готовь её замуж)» (*Юдахин 1965:96*).

бадыбот: Кыргыз тилинин түндүк диалектисинде (Ысык-Көл говору) колдонулган бул сөздүн төркүнү – орус тилиндеги подвода «араба» деген сөз. Эки маанини билдирет: 1. араба; 2. чоң кесе (узак жолдо жүк араба айдаган арабакечтер дем алганы токтогондо, жарма же бозону адатта чоң кесе менен ичкендиктен, кесе ушундай аталып калган).

бажы: Орус тилиндеги *таможня* деген сөз биздин *тамга* деген сөздөн келип чыккан, башкача айтканда, Алтын Ордонун мезгилинде чек арадан өткөн товарлардан салык алынып, тамга басыла турган турган жерди орустар «таможня» дешкен. Ал эми азыр биз колдонуп жүргөн бажы деген сөз кыргыз тилине иран тилдеринен өткөн: «бажы: ир. 1. пошлина; 2. ист. налог со скота; кыймылдаган малыңдан, бажыны бачым бергин деп; алым салып абыдан, бажыга малын жечү эле» (Юдахин 1965:93).

бакмачы: «бакмачы присматривающий за кем-чем-л.; страж; стража; пастух; ошо капкадагы бакмачы, желдеттери жетимиш фольк. у тех ворот стражей, телохранителей семьдесят; калмактын колунда калып, анын малына бакмачы болуп кеткен фольк. он остался у калмыков и стал пастухом их скота» (Юдахин 1965:100).

бакшы: Айрым окумуштуулар бул сөздү санскрит тилинен келген дешсе (Юдахин 1965:101), башкалары кытай тилинен келген дешет (Баскаков ж.б.). Бирок бул сөздүн кытай тилине буддизм менен кошо келгендиги тууралуу ынанымдуу пикирлер бар. Байыркы бабаларыбыздын тилинде бул сөз «окутуучу, насаатчы» деген маанини билдирген (ДТС 1969:83). Азыркы мааниси – «Ооруга чалдыктырган ар кандай жин-шайтандарды кууп чыга турган сыяктанып, бууракандап дуба окуп, жаалданган аракеттер менен эмдеп-домдоочу дарымчы» (КТС 2010:165). Жаман күн жакшы болот, уялбаган бакшы болот (макал). Бак-дарак көркү – гүлүндө, бакшынын көркү жининде (Токтогул).

бакыр: Жалпыга белгилүү болгондой, тилдин пайда болушу боюнча бир катар божомолдор бар. Алардын бири боюнча, тил жаратылыштагы үндөрдү тууроодон улам келип чыгышы мүмкүн. Албетте, бул божомол чындыкка анча коошо бербегени менен айрым сөздөрдүн тегин тактоого жардам берет. Мисалы, төмөндөгү этиштер табыш тууранды сөздөрдөн келип чыккан: ба+кыр = бакыр, ө+күр = өкүр, кый+кыр = кыйкыр, ай+кыр = айкыр, тү+күр = түкүр, быш+кыр = бышкыр, ыш+кыр = ышкыр, үш+күр = үшкүр, жөт+күр = жөткүр, ка+кыр = какыр ж.б.

бала-бакыра: Монгол тилинде *бархира* «крикун, плакса» деген маанини билдирет (МРС 1957:65). Саягы, азыр мааниси унутулуп кеткен *бакыра* сөзү *бакыр-*, *баркыра-* деген сыяктуу этиштер менен тектеш болсо керек, анткени кыргыз тилиндеги *баркыраак* деген сөз монгол тилиндегидей эле «крикливый; крикун» деген маанини билдирет (Юдахин 1965:111).

Ал эми *бала* сөзүнө келе турган болсок, бул сөз түрк тилдерине санскрит тилинен өткөн деген пикир басымдуулук кылат (ЭСТЯ 1978:48-49; Сейдакматов 1988 :238).

бала-чака: Түркмөн тилинде *чага* деген сөз «бала» деген маанини билдирет. Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде жана Талас говорунда эмчектеги

бала «чакалак» деп аталат жана сөздүктө эмнегедир иранизм катары белгиленип калган (Юдахин 1965:836). Түштүк диалектиде сейрек учурларда чака деп да колдонулат: отуруп алса бакадай, сүйлөп калса чакадай (Мукамбаев 2009:1013).

балит: Иран тилдеринен кирген. Маанилери: «1. грязный, поганый; балит кыл- пачкать; осквернять что-л.; 2. гнусный, скверный; балит сөздөр площадная брань, сквернословие» (Юдахин 1965:105).

балитике: Байыркы грек тилинде «мамлекеттик иш» маанисин туюндурган бул сөз кийин орус тилине, андан кийин кыргыз тилине өтүп, оозеки тилде колдонулат. Маанилери: «1. сев. разг. то же, что саясат; 2. перен. хитрость, уловки; балитикеси күчтүү он мастер на уловки; бир балитике кылып турат он что-то хитрит, что-то неладное замышляет» (Юдахин 1965:105).

балта: «Балта» сөзү түрк тилдеринин дээрлик бардыгында бар. Бул сөздүн келип чыгышы азырынча тактала элек, анткени бул куралдын аты да заты сыяктуу эле абдан эски. Айрым окумуштуулар аны байыркы перс тилиндеги «балта» маанисин билдирген «парату» деген сөздөн келип чыккан дешет. Ал эми башка бир этимологдор бул сөздүн чыгыш тегин андан да мурунку мезгилге, тактап айтканда, байыркы Ассирия менен Вавилон заманына байланыштырышат. Ошол эле учурда айрым тилчилер мында түрк тилдеринин өз материалдарын, атап айтканда, кыргыз тилиндеги «балчала» деген сыяктуу сөздөрдү да эске алуу керектигин эскертишет.

«Балта» сөзү монгол тилдеринен да кездешет. Бирок окумуштуулар монгол тилдеринде ушул эле маанидеги «сүке» деген сөз бар экенине таянуу менен бул сөздүн монгол тилдерине түрк тилдеринен өткөнүн божомолдошот. Мындан тышкары бул сөздүн иран, славян, арап, венгер, самодий тилдерине өткөнү белгилүү. Алсак, орус тилинин Оренбург говорунда бул сөз өзгөрүлбөстөн «балта» түрүндө колдонулса, маанилик жылышуудан улам «балда» сөзү пайда болгон.

Балта баарынан мурун эмгек куралы катары белгилүү. Заводдон чыккан балтанын пайда болушунан улам балталар «ак балта» же «орус балта» жана «кара балта» же «кыргыз балта» болуп айырмалана баштаган. Ал эми согуш куралы катары колдонулган балта «айбалта» деп аталган. Бул боюнча «Манас» эпосунун энциклопедиясында төмөнкүдөй маалымат берилген: «Айбалта – согуштук курал. Байыртадан көп элдер колдонуп келген. Ал курч темирден жарты ай сымак жасалып, катуу жыгач менен сапталат. Кыргыздарда согуштук балталар 6-9-кылымдан бери белгилүү. Эпосто айбалта темир менен болоттун ширетүүсүнөн жасалып, сабы ыргай, ага кайыштан бүлдүргү тагылат. Айрым учурда алтын менен кооздолот. «Манастагы» айбалта дал ошондой курал.»

К.Юдахин өзүнүн айтылуу «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» балта чап- деген сөз айкашы эки маани бере тургандыгын белгилеген: «балта чап- 1) рубить топором; 2) уст. сражаться, участвовать в сражении». Ушул эле жерде илгери «балта чабар» деген өзүнчө аскер түрү болгонун да белгилеген. Азыр болсо «балта чабар» сөз айкашы фразеологизм катары колдонулуп, «шилтеген жакка бара берген, колуна бир нерсе келип, ишке жарай турган» деген маанини билдирет. Ал эми «балтасын чабуу» деген фразеологизм «камчысын чабуу» менен маанилеш келип, «бирөөгө кошомат кылып, сөзүн сүйлөө, талапташ болуу» маанисинде колдонулуп жүрөт.

Балтага байланыштуу кийин чыккан дагы бир сөздү К.Юдахин сөздүгүндө мындайча берген: «балтасын сууга түшүргөн орустай болуп погов. как русский, уронивший в воду топор (о человеке, оказавшемся беспомощным; киргизы привыкли видеть русских за стройкой, за ремёслами; главным орудием их труда был топор; под балта, видимо, разумеется и весь комплект орудий ручного труда)».

барк: «Кыргыз тилинин сөздүгүндө» бул сөз төмөнкүдөй чечмеленген: «Белгилүү болуп турган өзгөчөлүк, айырма, баалуулугу жагынан болгон айырмачылык, кадыр-барк» (*КТС 2010:181*). К.Юдахин бул сөздү арабизм деп белгилеп, маанилерин ажыраткан: «1. различие; признак, особенность; арасында алардын алда канча баркы бар; 2. ценность, значимость; достоинство, авторитет; итке темирдин баркы жок (*Юдахин 1965:110*). Мындагы 1-маани арап тилинен кирген *фэрк* деген сөзгө таандык (*Малаев 2011:43*). Ал эми экинчи маани өзүбүздүн *бар* деген төл сөзүбүзгө тиешелүү жана ал *бар* деген уңгуга –к мүчөсүнүн жалганышы менен жасалып, мурун «имущество, состояние, достояние» деген сыяктуу маанилерди билдирген (*ЭСТЯ 1978:62*). Кийинчерээк бул сөздүн мааниси кеңейгени шексиз. Мындан тышкары, бар- «кур-, сал-» деген этишке –к мүчөсүнүн жалганышы менен жасалган барк «имарат; күмбөз» деген дагы бир сөз бар экенин (*Кононов 1980:89; Tekin 2003:239*) айта кетишибиз керек. Жогоруда айтылгандардын негизинде азыркы кыргыз тилинде *барк* деген эки башка омоним сөз бар деп айтууга болот. Биз мында *барк* (барк этти) деген табыш тууранды сөздү айткан жокпуз, аны кошкондо үч омоним сөз болот.

басмайыл: Тажик тилинде *айыл* сөзү «басмайыл» дегенди билдирет. Ал эми кыргыз тилинде *басма* кээде «басмайыл» маанисинде колдонулат. Ошентип, бирдей маанидеги эки сөз биригип, ошол эле маанини билдирип калган (*Сейдакматов 1988:48*). *Айыл* сөзүнүн кыргыз тилинде дагы бир мааниси бар: «айыл II кольцо катаура» (*Юдахин 1965:36*). Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде *артайыл* диалектизми бар: «артайыл южн. то же, что басмайыл (ср. айыл II); *жип артайыл* тканая подпруга; *кайыш артайыл* ременная подпруга. (*Юдахин 1965:70*).

батир: Орус тилиндеги «квартира» деген сөз ушундай түрүндө кабыл алынган. Бул сөздүн түпкү теги латын тилине барып такалат (quartārius «квартирий, чейрек»). 18-кылымдын башында орус тилине немис тили аркылуу келип, адегенде *фатера, кварта* деп колдонулуп, аскерлер жайгашкан үйдү билдирген.

бачагар: Көбүнчө балдарды, жаштарды тилдегенде колдонулган бул сөз эки иранизмден турат: бача «бала» + хэр «эшек» > бачагар. Көрүнүп тургандай, «эшектин баласы» деген маанини билдирет.

баштык: «Кара малдын баш терисин алып, ооз жагын тегеректеп кесип, алкым жагын түптөп, катырып коюшунан жасалган идиш кыргыз тилинде баштык аталган. Ушундай баштыктарды эл 1940-жылдардын аягына чейин урунуп келди.

Баштык сөзү баш деген сөзгө –лык мүчөсү жалгануу аркылуу жасалган. Алгач «баш териден жасалган идиш» деген мааниде түшүнүлгөн. Кийин андай идиш таардан, кездемеден, кийизден, башка эле териден жасала баштаса деле, эски аты аларга карата колдонула бергендиктен, азыркы кезде баштык сөзүнүн баш сөзүнөн жасалары оңой байкалбай турган болуп калган». (*Сейдакматов 1988:48-49*).

Азыркы кыргыз тилиндеги «баш териси бузук», «баш терисинен көрүнүү», «баш териси оң», «баш териси тырышуу», «баш терисин байкоо» деген фразеологизмдердин келип чыгышы да жогорудагы баштык сөзү менен байланыштуу болушу мүмкүн.

бедөө : Чөлдөгү көчмөн араптар – бедуиндер өстүргөн жылкынын өзгөчө тукуму. Ал жылкылар чыдамдуулугу, күлүктүгү, сымбаты менен айырмаланып, мыкты күлүк катары жогору бааланган. Белен жарак, бедөө ат, Беш жүз миң толук эрим бар («Манас») (*КТС 2010:206*).

беймалал//беймарал «ир. ар. без затруднений, спокойно, свободно; эмки күзгө чейин сүт-айран менен беймалал жетүүгө болот» (*Юдахин 1965:124*). Бул сөз иран тилдериндеги префикстин арап сөзүнө жалганышы аркылуу жасалган: (иран. бей (-сыз) + ар. мэлал 1. убара; 2. сагыныч) – түйшүгү жок, убара болбой (*Малаев 2011:46*).

бекем: Арап тилиндеги *мэхкам* «катуу» деген сөз кыргыз тилинде ушундай болуп өзгөрүп кеткен (*Юдахин 1965; Малаев 2011:47*). Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде «мэкэм» деп түп нускасына жакыныраак айтылат. Ошол эле учурда *бек* деген ушуга маанилеш өзүбүздүн байыртан колдонуп келаткан төл сөзүбүз да бар экенин айта кетиш керек.

бел күрөк: «Тажик тилинде *бел* сөзүнүн өзү эле кыргызча «күрөк» дегенди билдирет (*ТадРС, 59*). Кыргыз тилинде бел күрөк сөзү «темир күрөк»

дегенди туюнтат да, жыгач күрөктөн айырмалайт. Тажикче *бел* сөзү кыргызча *күрөк* сөзүн сүрүп чыгара албай, анын аныктоочу болуп, күрөктүн түрүн билдирүү үчүн пайдаланылып кеткен» (Сейдакматов 1988:54).

белимчи: «белимчи (о женщинах, преимущественно старых) 1. нервнобольная (болезнь которой заключается в повторении чужих движений, мимики, слов); көлөкө дайым белимчи жансыз, туурайт өзүңдү стих. тень – всегда белимчи: неживая, (но) подражает тебе; 2. истеричка; кликуша» (Юдахин 1965:127).

«Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгүн» түзгөн окумуштуу К.Сейдакматов бул сөздүн байыркы түрк тилиндеги белиң «дүрбөлөң», белиңчи «дүрбөлөңчү» деген сөздөн келип чыккандыгын аныктаган (Сейдакматов 1988:50-51). Окумуштуунун бул оюн Баткен говорунун материалдары да тастыктайт: «белиң батк. чочуу; белиң алып кетет; белинчи батк. белимчи; бетеге кетип бет калат, бетин курсун деп калат – деп айтты белинчи» (Мукамбаев 2009:227).

бешик: Бешик – жаш баланы бөлөп, терметүүгө ылайыкталып, жыгачтан жасалган буюм (КТС 2010:224). Бул сөз түрк тилдеринин дээрлик бардыгынан кездешет (ЭСТЯ 1978:122-123). Ушунун негизинде бешиктин таралуу ареалы батыштан огуз түрктөрү жашаган Түркиядан тартып чыгышта Якутияга чейин созулат деп айтууга болот. Этимологдор бул сөздүн тунгус-манчжур тилдериндеги, мисалы, эвенк тилиндеги бе «колыбель» деген сөз менен тектеш экендигин белгилешет (ЭСТЯ 1978:122-123). Буга якут тилиндеги би-лие «пеленать», чуваш тилиндеги пие-ле «пеленать», кыргыз тилиндеги бө-лө «пеленать» деген сөздөр далил боло алат (Айрым этимологдор фонетикалык жана семантикалык окшоштугуна таянуу менен «пеленать» этишин да түрк сөзү болушу мүмкүн деп божомолдошот (мисалы, Фасмер). Ушуну эске алганда, бешиктин таралуу аймагы мезгил жана мейкиндик жагынан алда канча кеңейе тургандыгы шексиз.

Мындан тышкары, «бешик» сөзү болгар тилине (бешик), серб тилине (бешика, беша) жана болгар тили аркылуу венгер тилине (бөлесө) өткөн деген маалыматтар бар (ЭСТЯ 1978:122-123).

Бешик сөзү түрк тилдеринде төмөнкүдөй маанилерди билдирет:

1. колыбель, люлька;
2. младенец;
3. потомство, поколение, род, родство;
4. друг, возлюбленные;
5. гроб; могила. (ЭСТЯ 1978:123).

Этимологдордун ою боюнча, бул сөздүн семантикалык кеңейиши төмөнкүдөй болгон: кыймыл-аракеттин, ал-абалдын орду («колыбель») >

өтмө маани (метафора: «гроб», «могила») > кыймыл-аракеттин объектиси («бала»).

Азыркы кыргыз тилинде «бешик» сөзү жогоруда көрсөтүлгөн маанилерден биринчисин гана туюндурат. Бирок «балтыр бешик» деген фразеологизм сыяктуу тилдик материалдарга таянуу менен кыргыз тилинде «бешик» сөзү «бала» маанисинде да колдонулса керек деп божомолдоого болот.

Кыргыз тилинде бешикке байланыштуу «Бешик баласы беш түлөйт», «Бешиктеги баланын бек болорун ким билет, карындагы баланын кан болорун ким билет» деген сыяктуу макалдар бар. Мындан тышкары, «бешигин терметүү», «бешиктен бели чыга элек», «бешик куда болуу» деген фразеологизмдер бар.

Жаңы төрөлгөн баланын ата-энесин куттуктоодо «Бешик боо бек болсун!» деген тилек айтылат. Мунун «Кундагың боосу бек болсун!» деген да варианты бар (Юдахин 1965:445). Кундакка кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө төмөнкүдөй аныктама берилген: «Жаңы төрөлгөн баланы (бешикке салганга чейин) бөлөй турган койдун жүнүнөн же төөнүн чуудасынан жасалган төшөк».

бийба р. разг. пиво (Юдахин 1965:133).

бийбачыл разг. любитель пиво (Юдахин 1965:133).

бийгөбөр р. разг. выговор, порицание (Юдахин 1965:133).

билиш: Азыркы кыргыз тилинде тааныш-билиш деген кош сөздүн жана «Бир көргөн – билиш, эки көргөн – тааныш», «Бирге тааныш болгончо, миңге билиш бол» деген макал-лакаптардын курамынан кездешүүчү бул сөз азыркы мезгилде өз алдынча дээрлик колдонулбайт. Бул сөздүн байыртан келатканы Махмуд Кашгаринин сөздүгүнөн белгилүү жана ошол мезгилде эле ал «тааныш» маанисинде колдонулган. Азыркы түрк тилинде да ушул маанини берет жана кыргыз тилиндегидей эле «билиш-таныш» деген кош сөздүн курамынан кездешет.

бишкек: *Быш*- деген этиш түрк тилдеринин дээрлик бардыгынан кездешүүчү байыркы сөздөрдүн катарына кирет. Ал ошол байыркы мезгилдерде эле азыркыдай маанилерде колдонулган: 1. вариться, свариться; 2. зреть, поспевать (о растениях); 3. доводить до готовности эр кымыз бышды мужчина (встряхиванием) довел кумыс до готовности (ДТС 1969:95). Бул этишке этиштен атооч жасоочу –гак мүчөсүнүн жалганышы менен *быш+гак* > *бишкек* сөзү пайда болгон. Демек, бул куралдын да илгертен колдонулуп келаткандыгы талаш туудурбайт. Бирок бул куралдын аты кайдан жүрүп борбор шаарыбыздын аты менен байланышып калган? Бул боюнча ар түрдүү ой-пикирлер бар. Биз да тилдик материалдарга таянуу менен өз оюбузду айтып көрөлү.

Тарыхка сереп салсак, XIX кылымдын экинчи жарымында Кыргызстан Россиянын карамагына киргенден кийин жергиликтүү администрацияда иштеген орус улутунун өкүлдөрү Пишпек (азыркы Бишкек) шаарынын жанынан (азыркы Кара-Жыгач, Көк-Жар тараптан) несториан христиандардын көрүстөнүн табышкан. Анда крест чегилген таштар абдан көп болгон. Жергиликтүү эл бул жерди мурунтан иштетип жүргөндүктөн, кресттүү таштарды чогултуп коюшкан. Көрүстөн узуну 120, туурасы 60 саржан аянтты ээлеп турган. Н.Пантусов жана А.Фетисов мындагы 80ден ашуун мүрзөнү казышып, 611 ташты катташкан. Алардын эсеби боюнча, бул жерге 3 миңден ашуун несториан көмүлгөн.

Мындай крест чегилген таштар мурун мындан да көп болгону шексиз, анткени жогоруда айтылгандай, Бишкектин Кара-Жыгач тарабында XII-XIV кылымдарда несториан христиандардын Тарсакент деген шаары болгон. Тарыхтан белгилүү болгондой, түрк-монгол элдери христиан динин кабыл алган элдерди тарса деп аташкан жана алардын ортосунда эч кандай деле диний касташуу болгон эмес. Ал турсун, «Манас» эпосунда алар кыргыздарга тилектеш эл катары сүрөттөлгөн учурлар да жок эмес:

Дүнүйө жүзү бузулган,
Суудай акты кызыл кан.
Кыргыз, тарса кыйла эл
Кызыл кан агып, болду сел (Курама вариант, 1. 157).

Талаадагы несториан кресттери чегилген мындай көп сандаган таштар жергиликтүү элдин көңүлүн бурбай койгон эмес. Белгилүү болгондой, түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде крестти туюндурган төл сөз азыркыга чейин эле жок. Биз бул үчүн орус тилинен кирген крест деген сөздү колдонсок, Түркия түрктөрү перс тилинен өздөштүрүлгөн «хач» деген сөздү пайдаланышат. Ушундан улам бул жерде жашаган байыркы бабаларыбыз таштагы кресттерди күндөлүк турмушта колдонгон буюму кымыз бышкан бишкектин башына окшоштуруу менен адегенде таштарды Бишкек-Таш деп аташса керек. Чүйдүн Ысык-Ата тарабындагы балбал таштар көп табылган жердин Сын-Таш деп аталып жүрүшү да ушул ойго жетелейт.

Кийинчерээк мезгилдин өтүшү менен Бишкек-Таш кыскарып, Бишкек болуп калса керек деп божомолдоого болот. Ысык-Көлдөгү азыркы Тамга айылынын аты да мурун ташка чегилген тамгадан улам Тамга-Таш деп аталып жүрүп, кийинчерээк Тамга болуп кыскарып калганы да буга далил боло алат.

Балага туулган жеринин атын берүү салты кыргыздарда азыр да бар. Буга Талас, Нарын, Алай сыяктуу киши аттарын мисал келтирсек болот. Ушул сыяктуу эле Бишкек баатырдын аты да туулган жеринен улам коюлган болушу толук ыктымал.

Биз мында борбор шаарыбыздын атын тилдик өңүттөн гана карадык. Эгер кеңири тарыхый өңүттөн карай турган болсок, борборубуздун жашы 19-кылымдын аяк ченине эмес, биздин замандын 1-миң жылдыгына барып такалары шексиз.

боз: Башка түрк тилдериндегидей эле (*ЭСТЯ 1978:172*) азыркы кыргыз жана түрк тилдеринин сөздүктөрүндө «боз» сөзүнүн маанилери, негизинен, өң-түскө байланыштуу. Алсак, К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» «боз» сөзүнүн төмөнкүдөй маанилери көрсөтүлгөн: 1. светло-серый, землисто-серый, светло-пепельный; сивый (о масти); 2. смуглый; 3. марево, легкая мгла в воздухе (в очень жаркий день); 4. сухая степь без сочной растительности (покрытая ковыльём, полынью и т.п.) (*Юдахин 1965:138*).

Бирок кыргыз тилинде «боз» сөзү катышкан айрым туруктуу сөз айкаштары бар жана алардын маанилери жогоруда көрсөтүлгөн маанилерге анча коошо бербейт: боз бала – «молодой паренёк»; боз балдар или боз баш балдар – «зеленая молодежь» (*Юдахин 1965:138*); боз улан – «аял ала элек жаш жигит»; боз баш – «баралына жете элек, кагылбаган, бир нерсеге көп түшүнө элек, жаш» (*КТФС 2001:111*). Ал эми кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө боз сөзүнүн бешинчи мааниси төмөнкүдөй чечмеленген: «5. бой тартып, өсүп, эр жетип калган жаштардын курагын, бозойлук куракты билдирүүдө колдонулат (*КТС 2010:238*).

Кыргыз тилиндеги жогоруда көрсөтүлгөн сөз айкаштарынын айрымдары азыркы учурда «бой» сөзү менен да колдонулат: бой жигит – «холостой парень» (*Юдахин 1965:139*). Бул сөздүктө «бой» сөзүнүн төмөнкүдөй маанилери берилген: 1. рост; уулуң жаман болсо да, бою узун болсун; 2. стан, корпус; 3. протяжение (о пространстве и времени); суу боюнда; 4. один; одинокий; неженатый; *перен.* холощёный; бой келдим я один прибыл (без жены и без семьи); жалгыз бой одинокий; буурасын биттеп бой кылып фольк. кастрировал своего верблюда-жеребца, сделал его холощёным (*Юдахин 1965:139*).

Э.Р.Тенишев кыргыз тилинин тарыхына арналган эмгектеринде (*Тенишев 1989; Тенишев 1997*) байыркы кыргыз тилиндеги «з» тыбышы орто кылымдардагы жана азыркы кыргыз тилинде «й» тыбышына өткөнүн тилдик материалдардын негизинде далилдеген жана азыркы кыргыз тилиндеги айрым реликт формаларды далил катары келтирген. Алардын арасында жогоруда сөз болгон «боз жигит > бой жигит» да бар (*Тенишев 1989:15; Тенишев 1997:26*). Ушуну эске алганда, жогорудагы маанилик байланыш түшүнүктүү болот. Булардан жаралган айрым туунду сөздөрдө орток маани сакталгандыгы айрым макал-лакаптардан да байкалат: Боздукта пенде өлбөсүн, боз топурак көмбөсүн. Бойлукта байлык жок (*КМ 2005:140-141*) Жашчылык – бозчулуктун түбү. (*Юдахин 1965:139*).

Кыргыз тилинде «бойдок» сөзү менен бирге эле «боздок» сөзү да бар: боздок – «үйлөнө элек жаш жигит, бозой» (КТС 2010:239). Муну «бойдок» сөзүнүн мурунку формасы деп эсептөөгө болот: боздок > бойдок.

бокчо: «1. капчык, баштык. Боз коёндон түлкү көп, Бокчого жыйган мүлкү көп. // Майда-чүйдө нерселер же баалуу буюмдар салып байлап, түйүп коюучу түйүнчөк. 2. Баланы же бешикти өнөрүү үчүн ээрдин алды жагына коюла турган кичирээк таңгак (КТС 2010:242). Бул сөзгө байланыштуу макал да бар: Жакшы абысыныңа барганча, жаман бокчонду аңтар.

«Түрк жана монгол тилдериндеги бокчо сөзү бок+чо деген бөлүктөрдөн турат. Мунун бок унгусу байыркы түрк тилинде бог түрүндө айтылып, «дорожная сума, упакованные для перевозки вещи, узел (с вещами)» болуп которулат (ДТС 1969:109). Ага кичирейтүүчү –ча мүчөсү жалгануудан бокчо сөзү келип чыккан» (Сейдакматов 1988:57).

болотнай: «Пахтадан токулган ак кездеме. Жаңы болотнайдан шейшеп жасады» (КТС 2010:244). Бул – орус тилиндеги полотно деген сөз. Ысык-Көл говоруна кездешет. (Мукамбаев 2009:243).

болускей: «болускей 1. уст. белый (нержавеющий) металл; 2. тьяньш. всякая посуда из блестящего металла» (Юдахин 1965:143).

Ушундан улам Ш.Дүйшеев төмөнкүдөй бүтүм чыгарган: «Дат баспаган темирди элибиз “болускей” деп атаган. Мына ушунун өзү эле кыргыздар байыркы убактарда металл эритип келген эл болгон дегенге далил боло турган сөз» (Ш.Дүйшеев. «Азаттык», «Сөз дайра» рубрикасы).

Тилекке каршы, бул - кийин эле ХХ кылымдын баш ченинде орус тилинен кирген «польский (польское серебро)» деген сөз. Адегенде болускей самоор «дат баспаган ак металлдан жасалган самоор» деп жүрүп, кийинчерээк мааниси кеңейип кеткен (Мамытов 1999:159).

болуш: Бул боюнча К.Сейдакматовдун ою төмөнкүдөй: «К.К.Юдахин болуш этишин бол «быть, становиться, делаться» этишинин кош мамилеси деп эсептеген (Юдахин 1965:144). Биздин оюбузча, болуш «помогать» этиши бол «быть» этишине эч байланышпайт. Бул этиш байыркы түрк эстеликтеринде йулу «помогать» (ДТС 1969:278) этишине кош мамиленин –ш мүчөсү жалгануудан келип чыгат. Сөз башындагы й тыбышы б тыбышына өтүп, алгачкы йулуш//йолуш этиши кыргыз тилине болуш болуп өзгөрүп, бол «быть» этишине окшош болуп калган» (Сейдакматов 1988:57). Бирок бул пикир чындыкка коошо бербегендей сезилет. Анткени, биринчиден, й тыбышынын б тыбышына өтүп кетиши күмөндүү. Экинчиден, болуш деген сөз ошол байыркы учурда, тактап айтканда, Махмуд Кашгаринин мезгилинде эле болгон экен: «ол маңа болуш кылды он оказал мне поддержку (словами);

ол маңа болушды он принял мою сторону (стал со мной заодно (ДТС 1969:112).

бопороз//бопорос: Бул сөз орус тилиндеги *папироса* деген сөздөн келип чыккан. Мунун төркүнү байыркы египет тилине барып такалат. Кийин грек тилине *papirus* болуп өткөн бул сөз немис тилине *papier* «кагаз» түрүндө кирген. XIX кылымда поляк тилинде испан тилиндеги *cigaros* деген сөзгө окшоштурулуп *papieros* сөзү пайда болуп, ал орус тилине өткөн. Папироса «кагаз түтүктүү» деген маанини билдирет. Колго оролбой, фабрикадан чыкканын төрө бопороз дешкен, анткени кымбат болгон. // Болуп турган чагында, Бопорос тартып, арак ич (фольклор)

боростой: (< ор. простой) жөнөкөй, жупуну. Боростой кийим кийинип, Ботодой бели ийилип, Чийдей кашы чийилип (СО VI 483) («Манас» эпосундагы өздөштүрүлгөн сөздөр 2018:46).

борум (< форма < лат. forma): 1. форма, внешний вид; борумундан боз бала, боздотпочу, садага; азыркы турган борумун, алманын кызыл гүлүндөй; 2. красота, изящество; щегольство; борумунду көргөндө, бозодой ичим кайнады; мурунун борум мистедей (Юдахин 1965:148).

бояр: Орус тилиндеги бул историзмдин этимологиясы азыркыга чейин талашка түшүп келет. Айрым окумуштуулардын ою боюнча, бул сөз түрк тилдериндеги «бай эр» деген сөздөн келип чыккан (Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*).

бул//пул: К.К.Юдахиндин маалыматы боюнча, бул сөз бизге грек тилинен иран тилдери аркылуу келип кирген. Негизги мааниси – акча. Кийинчерээк «кездеме; товар; байлык, мүлк» деген сыяктуу өтмө маанилерге ээ болгон. «Пулуң болсо, кулуңмун», «Пулуң болсо, жаңгелде – шорпо» деген сыяктуу макал-лакаптардан да кездешет. К.К.Юдахин төмөнкүдөй салт да бар экенин белгилейт: «бул жайды» сев. этн. развешивание на веревках приданого невесты накануне отправки её в аул жениха» (Юдахин 1965:157). Окумуштуунун маалыматы боюнча, мындан тышкары *калем* жана *калемпир* деген эки сөз да тилибизге жогоркудай жол менен, атап айтканда, грек тилинен иран тилдери аркылуу келип кирген.

булак: К.Сейдакматовдун ою боюнча, бул сөз байыркы түрк тилиндеги йул «булак» деген сөзгө –ак мүчөсүнүн жалганышынан пайда болуп (йул+ак=йулак), кийин булак болуп өзгөргөн (Сейдакматов 1988:66). Ал эми башка бир этимологдор булакты кыргыз тилинде азыр да көп колдонулган була- сөзү менен байланыштырышат (ЭСТЯ). Чынында эле була этишинин мааниси булакка жакын: «чубалжый көтөрүлүү, оргуп чыгуу, түрмөктөлүп бурулдоо. Төмөндөн чаң ызгып, куюндап, асманга булап чыкты» (КТС 2010:267). Бирок була- этиши азыр көбүнчө түтүнгө, чаңга карата колдонулат.

Булан-Сөгөттү: Мындагы сөгөт – талдын бир түрү. «Кыргыз тилинин сөздүгүндө» сөгөт тал деп берилген (КТС 2010:1096). Байыркы мезгилде эки мааниде колдонулган: 1. дерево; 2. ива; көп сөгүткө куш конар (Махмуд Кашгари) (ДТС 1965:510). Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө ушуга байланыштуу кейик сөгүт «дикая ива» деген да сөз бар. Булан деген сөздүн кейик (кийик) деген сөз сыяктуу эле «жапайы айбан, бугунун бир түрү» деген маанини туюндуруарын (КТС 2010:268) эске алсак, анда Ысык-Көлдөгү Булан-Сөгөттү деген жер аты «жапайы талдуу» деген маанини берет деп божомолдоого болот.

Сыягы, сөгөт сөзү сөк деген сөздөн келип чыккан. Байыркы мезгилде бул этиштин «майдала» деген мааниси болгон (ДТС 1969:510). Кийин көптүктү билдирүүчү –ыт мүчөсүнүн жалганышы менен «майдаланган» деген маанини туюндуруп калса керек жана бул анын бутактарынын майдалыгы менен байланыштуу болушу мүмкүн. Бул сөздүн синоними болгон тал сөзүнүн «2. прут, пруттик; 3. штука (о предметах продолговатой формы); бир тал ширеңке одна спичка; бир тал чөп один стебелёк травы, одна травинка» (Юдахин 1965:195) деген маанилерди билдириши жана «тал-тал» деп колдонулушу (көзүнөн тал-тал жаш акты, чачын тал-тал кылып өрдү деген сыяктуу) да ушул ойго жем таштайт.

булгары//булгаары: «Иштетилген тери» маанисиндеги бул сөз байыркы түрк элдеринин бири – булгарлардын атынан калган (*ЭСТЯ 1978*). Бул элдин бир бөлүгү кийинчерээк ар түрдүү себептерден улам славяндашып, азыркы болгарларга айлангандыгы жана алфавит түзүп, орус элинин сабатын жойгон Кирилл менен Мефодий ушул славяндашкан түрктөрдөн чыккандыгы белгилүү. Бир бөлүгү болсо Волга булгарлары деген ат менен азыркы татар элинин уюткусун түзгөн. Булгары сөзүндөгү –ы(и) мүчөсү иран тилдеринен келген сын атооч жасоочу мүчө болуп саналат. Айрым түрк тилдеринде теринин бул түрү булгар тери деп аталат. Булгаары кыргыз тилинде көн деген төл сөз менен бирге да колдонулат: көнөгү сулуу болсун деп, көн-булгарыдан тиктирди фольк. чтобы ведёрко (для доения кобылиц) было красивым, она приказала сшить его из юфты (*Юдахин 1965:158*).

Сыягы, Булгар мамлекетинен байыркы мезгилдерде атыр сыяктуу буюмдар да келип турса керек, анткени К.К.Юдахиндин сөздүгүндө мындай иллюстрациялык материал кездешет: булгаары жыттуу с приятным запахом, благовонный; булгаары жыттуу Буудайбек, буруксуган Ак Эркеч фольк. благовонный Буудайбек, благоуханная Ак Эркеч (*Юдахин 1965:158*).

бура: «Эвенки тилинде бура - «река», буга караганда Ак-Буура деген сөз «ак дарыя», Кара-Буура деген сөз «кара дарыя» болуп чыгат. Мындай гидронимдер: Буура-Бел, Буура-Сай, Буракан, Акбуркан, Бурган, Бурген ж. б. Орто Азиянын көп жерлеринде учуратылат» (*Дыйканов 1980:72*)

буран: Азыр кыргыз тилинде *бороон* түрүндө колдонулуп жүргөн бул сөз орус тилине Алтын Ордонун доорунда өткөн. Буга *туман* сөзүн да мисал келтирүүгө болот.

бүркүт: К.Сейдакматовдун ою боюнча, бул сөз бүре (бөрү) + куш = бөрү куш (жырткыч куш) дегенден келип чыккан жана бүре куш > бүрөкут > бүркүт болуп өзгөргөн (*Сейдакматов 1988:71*).

Бирок бул сөздүн теги казак тилинде сакталып калган бүр- «хватать добычу когтями» деген сөзгө барып такалышы мүмкүн. Этимологдордун ою боюнча, бул этишке кыймыл-аракеттин күчтүүлүгүн же кайталанышын билдирүүчү – ка//ке мүчөсү жалганып, бүркү- этиши жасалып, ага кыймыл-аракетти жасаган жакты туюндуруучу –т мүчөсү жалганган (ЭСТЯ :300). Кыргыз тилиндеги бүр- этиши да ушуга байланышы бардай сезилет: «бүр- II зашивать на скорую руку, чинить» (*Юдахин 1965:168*). Башкача айтканда, бүргөн учурда, тез тигилгендиктен, тигиш тегиз болбой, тырмак менен чапчыганга окшоп калат. Кыргыз тилинин Баткен говорунда бүркүттүн «бүргүк» деп аталышы (*Мукамбаев 2009:271*) да ушул ойго жем таштайт.

Бүркүт сөзү орус тилине «беркут» түрүндө өткөндүгү белгилүү. Жогорудагы тилдик далилдерден улам, монгол тилдериндеги бүргүд//бүргед да түрк тилдеринен өткөн деген божомолдор бар.

бычак: Байыркы мезгилде быч- этиши «кес-» деген маанини билдирген (*ДТС 1969:104*) жана ор- деген этиштен орок зат атоочу жасалган сыяктуу эле андан бычак зат атоочу пайда болгон. Кийин кыргыз тилинде түп мааниси унутулуп, төмөнкүдөй өтмө маанилери пайда болгон: «быч- 1. кроить; көлөкөгө карап, тон бычпайт погов. по тени шубу не кроят; кең бычкан кийим жыртылбайт погов. просторно скроенная одежда не рвётся; ата көргөн ок бычат, эне көргөн тон бычат погов. кто при отце жил — стрелу обделявает, кто при матери жил — одежду кроит; 2. (ср. битте- II 1) холостить, кастрировать (крупный скот и человека); алтымышка чыкканда, айгырдан бычкан аттайсың стих. когда тебе исполняется шестьдесят (лет), подобен ты кастрированному жеребцу; 3, точно определять; калың быч- этн. назначать, определять калым; оё бычып, калың жеп фольк. назначив и получив несметный калым; <> менин сыртыман тон бычыптыр без меня меня женили (букв. мне за глаза скроили одежду)» (*Юдахин 1965:173*).

Көрүнүп тургандай, быч этишинин 2-мааниси битте этиши менен маанилеш: «битте- II 1. (ср. быч- 2) холостить, кастрировать; айгырды биттеп ат кылгын фольк. кастрируй жеребца и сделай его меринком» (*Юдахин 1965:137*). Байыркы мезгилде бити- этиши «жаз-» маанисин туюндурган. Азыркы кыргыз тилинде ушул сөздөн жаралган битик деген сөз бар: «битик: жазуу, кат, чыгарма. Битик жазсам, жооп бересиңби, эрке кыз? (М.Абакиров)» (*Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү 2010:236*). Бул сөз бичик түрүндө да

колдонулат, бирок мааниси бир аз айырмаланат: «бичик: 1. калмактардын диний ыйык китеби (эпостордо) Чочкодон төрттү союшуп, Бичикти төшкө коюшуп («Манас»). 2. жазуу, кат. Бичик чийип, кат коюп, Манастын атын бурмалап («Манас»)» (Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү 2010:236). Ушундан улам байыркы мезгилде бул сөз бич-//бит- болуп эки вариантта колдонулса керек деп болжолдоого болот. Монгол тилдеринде да бич-, бичих түрүндө колдонулат.

Бирок анда «кес-» менен «жаз-» маанилерин кантип байланыштырабыз? Байланыш бар, анткени биздин байыркы бабаларыбыз кесип жазышкан: «беңгү таш токытдым битидим я поручил воздвигнуть (этот) памятник и вырезал (на нем) надпись» (ДТС 1969 :103).

Адатта этимологдор бити- этишин кытай тилиндеги $p\dot{i} < p\dot{i}et$ «кисть для письма» деген сөздөн жасалган деп божомолдошот: бит + и = бити. Бирок биздин байыркы бабаларыбыз кыл калем менен эмес, жогоруда айтылгандай, таш бетин кесип, оюп жазышкан. Жогоруда айтылгандарды эске алуу менен бул божомолду кынтыксыз деп айтуу кыйын.

врач: *Ткать* дегенден *ткач*, *рвать* дегенден *рвач* деген сөздөр келип чыккан сыяктуу эле *врач* деген сөз *врать* дегенден келип чыккан. Орус тили менен тектеш серб жана хорват тилдеринде азыркыга чейин *врач* «чародей, колдун, предсказатель; знахарь» дегенди, ал эми *врачати* «ворожить, гадать, предсказывать; лечить (знахарством)» дегенди билдирет. Ошентип, врач мурун «знахарь, заговаривающий болезни» деген мааниде колдонулган.

вьюк: «вещи, упакованные в один тюк и нагружаемые на лошадь, осла, верблюда и т. п.». Түрк тилдериндеги «йүк//жүк» деген сөз орус тилине ушундай болуп кирген жана кийинчерээк «вьючное животное» деген сөз пайда болгон (М.Фасмер). Айрым окумуштуулардын ою боюнча, Волга гидроними да «вълга (влага)» дегенден эмес, түрк тилдериндеги «суу аккан сай» маанисин туюндурган «йылга//жылга» сөзүнөн жогоркудай «й» тыбышынын «в» тыбышына өтүшү менен келип чыккан (йылга > вълга > волга).

гертман: Француз тилиндеги портмоне (< porter «алып жүрүү» жана *monnaie* «акча») деген сөз орус тили аркылуу кыргыз тилине ушул шекилинде өткөн (Юдахин 1965:177). Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде «картман» түрүндө колдонулат.

данданкүү: «данданкүү ир. зубочистка; данданкүү мынча, эт канча? погов. зубочисток столько (много), (а) мяса сколько?» (Юдахин 1965:184).

даңк: Бул сөз адегенде табыш тууранды сөз болгон: мылтык аткан эмедей тоо жаңырып даңк эткен. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө даңк-дунк түрүндө берилген. Кийин «атак» деген өтмө мааниге ээ болгон: эрдин даңкын алыстан

ук; мата даңкы менен бөз өтөт, ата даңкы менен кыз өтөт «Даңкы таш жарган» деген фразеологизмде бул сөздүн алгачкы маанисинин изи сакталып калгандай сезилет. «Даң» деген табыш тууранды сөздүн семантикалык өнүгүүсү да ушуга жакын: 1. подражание сильному и чёткому повторяющемуся звуку, напр. барабана; 2. перен. веселый шум, оживление; даң сал поднимать веселый шум, резвиться; 3. южн. перен. слава, известность; жалгыз аттын чаңы чыкпайт, жалгыз эрдин даңы чыкпайт (Юдахин 1965:184-185).

дембе-дем: «Дем алган сайын, аба жуткан сайын» маанисиндеги бул сөз кыргыз тилине иран тилдеринен кирген: дем ве дем. Сягы, кыргыз тилиндеги *бетме-бет*, *колмо-кол* деген сөздөр дагы ушул моделдин негизинде калька түрүндө жасалып, кийинчерээк кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайыкташса керек деп божомолдоого болот: *бетме-бет* < *бет бе бет*, *колмо-кол* < *кол бе кол*. Мындай сөздөргө *оозмо ооз*, *колмо-кол*, *жекеме жеке*, *байма-бай*, *сөзмө-сөз*, *көзмө-көз*, *тушма-туш*, *жайма-жай* дегендерди да кошууга болот.

деньги < **теңге:** Бул сөз орус тилине түрк тилдеринен өткөн. Эски орус тилинде «деньга», «тенка» болуп колдонулган (Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*). «*теңге катмай*» название игры, рассчитанной на умение быстро считать в уме; *казанга теңге салмай* ист. южн. одно из диких развлечений киргизских богачей и знати: в котёл с водой, смешанной с пометом животных, бросали монету; тот, кто доставал её губами, получал приз: лошадь, верблюда и т.п.» (Юдахин 1965:724)

доктор: Латын тилиндеги *doceo* (докео) этиши «үйрөтөм, окутам» деген маанини билдирет. Ал эми ушул этиштен жасалган *doctor* (доктор) «окуган, окумуштуу» деген маанини туюндурат (салыштырыңыз: филология илимдеринин доктору). Ушундан улам билими жок жөнөкөй эмчидомчулардан айырмалаш үчүн билимдүү врачтарды орустар күндөлүк оозеки тилинде *доктор* дешкен. Кыргыз тилине да ушул маанисинде өткөн.

долу: К.Сейдакматов менен К.Малаевдин ою боюнча, бул сөз иран тилдериндеги лол «уятсыз, бейжай, албуут» лоли «уятсыз, бейжай, албуут аял» деген сөздөн алынган. Түштүк кыргыздардын тилинде лөлү деген сөз азыр да колдонулуп, «цыган» дегенди туюндурат. // Катаның долу болсо, замандын тынчтыгынан не пайда.

К.Юдахин белгилегендей, эпосто долу кээде айрым аялдарга карата оң мааниде да колдонулат:

Акбалтанын Чубагы
Көкала оозун бурду эле,
Келгин эми сайгын деп,
Каныкейдей долуга

Кезегин берип турду эле. («Манас»)

Енисей: «Енисей деген гидроним эки-үч морфемадан турат. Эвенки тилинде йене «большая река», бул экиге бөлүнүү керек: йэ «большая», -не (на «река»). Мунун Ене «большая река» деген мааниси түрк, монгол тилдеринде таанылбай, анын аягына –сай (кыргыз тилинде сай «русло рек», байыркы убакта сай «дарыя») кошулуп айтылган. Иран тилинен дарыя деген сөз киргенден кийин сай «река» деген сөздүн этимону төмөндөп калды. Ошентип, Енисей деген сөздүн этимосу «большая река, река» болуп чыгат. Енисей дегенди эне+сай, же эне+суу деп түшүнүү – элдик этимология, бул чындыкка жакындабайт» (*Дыйканов 1980:72*).

жаан-чачын: Монголчо *цасан* «кар» деген маанини туюндурат (*МРС 1957:606*).

жабагы: Байыркы түрк тилинде бул сөз «түлөгөн жүн» деген маанини билдирген. Кышка жакын сууктан улам кулундардын жүнү өсүп, жазга маал текши түлөйт. Ушундан улам алты айдан бир жашка чейинки жылкы баласы жабагы деп аталып калган (*Сейдакматов 1988 :77*).

жаз: К.Сейдакматов бул сөздүн келип чыгышын төмөнкүдөй божомолдогон: «...йаз сөзү йиз «камыш» дегенден келип чыгышы учталган камыш менен жазуу процессин чагылдырат. Болжолу, перстерден, арабдардан тараган окшойт» (*Сейдакматов 1988:79*). Бул божомол чындыкка анча коошо бербейт, анткени йиз «камыш» деген өздөштүрүлгөн атооч сөздүн этишке айланышы үчүн мүчө жалганышы керек эле. Көрүнүп тургандай, андай мүчө бул жерде жок.

«Этимологический словарь тюркских языков» аттуу эмгекте болсо бул сөздүн келип чыгышы боюнча так кесер пикир жок жана көпчүлүк учурда монгол тилиндеги *жиру* «чертить, рисовать» деген сөз менен салыштырылып жүргөндүгү белгиленген. Анын монгол тилине түрк тилдеринен өткөнүн айткан окумуштуулар да бар экени айтылган (*ЭСТЯ 1989:70*).

Биздин оюбузча, *жаз* I сөзү азыркы учурда ушул сөздүн омоними катары каралып жүргөн дагы бир *жаз* II деген этиштен келип чыгышы да мүмкүн. Негизинен «распутать; развязывать; разворачивать» деген маанилерди туюндурган бул этиш түрк тилдеринин дээрлик бардыгынан кездешет жана жети түрдүү мааниде колдонулат (*ЭСТЯ 1989:70*). Карап көрсөк, булардын өзөгүндө «жаюу, кеңейтүү» деген маани жаткандыгын байкоого болот. Мунун өзү кол менен жазуу техникасын жакшы чагылдырат, башкача айтканда, жазган сайын текст жайылып, кеңейе берет. Ушундан улам бул сөз жогорудагы *жаз* деген көп маанилүү сөздүн бир мааниси катары колдонулуп жүрүп, кийин маанилик байланыш начарлаган соң өзүнчө сөз катары кабылданып калса керек деп болжолдоого болот. Тил илиминен белгилүү

болгондой, бул омоним сөздөрдүн пайда болушунун негизги жолдорунун бири болуп эсептелет. Биз сөз кылып жаткан *жаз* I сөзүнүн түрк тилдеринде 1. писать; 2. рисовать деген эки гана мааниси бардыгы да ушул ойго жем таштайт.

жакут: Бул сөз грек тилинен арап тили аркылуу келип кирген. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде *жакут таи* түрүндө кездешет (ДТС 1969:238). «Манас» эпосунда кездешет: Жакут менен көөкардан Босогого салдырган.

жалаң: Жигит-жалаң, жөө-жалаң деген кош сөздөрдүн курамынан кездешкен бул сөздүн мааниси азыр бүдөмүк. К.Юдахин жигит-жалаң деген сөздү историзм катары белгилеп, маанисин «конная свита правителя или знатного лица» деп берген. Ал эми жөө-жалаң «пешие и конные» деп которулган (Юдахин 1965:253). Ал эми Ж.Мукамбаев тескерисинче жалаң деген сөз байыркы монгол тилинде «жөө аскер» деген маанини билдиргенин жазат (Мукамбаев 2009:364). Бирок ушул сөздөн жаралган жалаңда- деген этиштин маанисине караганда, К.Юдахиндин пикири чындыкка жакындай сезилет.

жалган: «жалга- II 1. надставлять; 2. соединять; 3. перен. помогать (оказывать благодеяние); кар жаагандай – каргаса, жамгырча жок – жалгаса стих. если ругает (бай), (то) как снег идёт, если помогает, (то) меньше дождевой капли; куда́й жалгасын! или теңир жалгасын! да поможет бог!; да благословит бог!; куда́й бет алган жактан жалгасын дай бог удачи в начинании; андан «жалгасын» албайсың ты от него благодарности не получишь; от него добра не жди; <> этегинен жалгады она разрешилась от бремени; кол жалгап, тигини алып берсеңиз будьте добры подать мне вон то; ак жалгасын! этн. да благословит белое! (говорят в тех случаях, когда на одежду случайно прольётся молоко; считается хорошей приметой)» (Юдахин 1965:220).

Ушул сөздөн жасалган «жалга+н» сөзү башында «канат-куйрук бүтүрүп, кошумчалап айткан сөз» деген мааниде колдонулса, кийинчерээк мааниси кеңейип, «туура эмес, калп, төгүн, өтүрүк сөз» маанисин туюндуруп калган (Сейдакматов 1988:84).

жалыйна//жалуун: Орус тилиндеги *жалованье* (эмгек акы) деген сөздүн өздөштүрүлгөн шекили. // Оо, мына, мына, жалыйна жебесе да, апасына белек алып келген тура (Таштемиров). Кээде *жалуун* болуп да колдонулат. // Өкмөттүн жалуунга берген теңгесин актап алышсын маалимдер (Сыдыкбеков). Ушуга маанилеш *маяна* деген сөз иран тилдеринен алынган (Юдахин 1965; КТС 2010).

жам I: бүт, баары, бардыгы чогуу, бүт бойдон, жамы. Алты миң үйлүү катаган, Айылда калбай жам келсин («Эр Табылды»)

жам II: (жам кесе) суюктук, суусундук куюуга ылайыкталган идиштердин өзүнчө түрү. Алтындан кесе жам алып («Манас»).

жам III: *отко, жамга түшүү:* Жанын аябоо, эч нерседен кайра тартпоо, ар кандай кыйынчылыктардан кайра тартпоо. Бала үчүн киши отко, жамга түшөт.

жам IV: диалектизм. дагара (КТС 2010:403).

Бул төрт омонимдин алгачкысы арап тилинен өздөштүрүлгөн. Калган үчөө иран тилдеринен кирген айнек маанисиндеги «жам» менен байланыштуу болсо керек. «Отко, жамга түшүү» деген фразеологизмдин курамындагы «жам» сөзү «кайнаган айнек» дегенди түшүндүрсө керек деп божомолдоого болот.

жан соога: «соога подарок из военной или охотничьей добычи; толуп жаткан кийиктен бизге соога бериңиз из множества (убитых вами) кииков дайте нам подарок; <> жан соога! 1) караул! убивают!; 2) пощади! (не убивай). **соогала-** спасти жизнь (защищая или умоляя); соогалап аман алып кеткен (ему) спасли жизнь и благополучно увезли; <> жан соогала- просить пощады, просить сохранить жизнь» (Юдахин 1965:654)

жансыз: «Тыңчы, шпион» маанисиндеги бул сөз арап тилинен өткөн. Ар күнү жансыз жиберип, Манастын жайын чалдырып («Манас»). Арабизмдер кыргыз тилине көбүнчө оозеки түрдө кабыл алынгандыктан, арап тилиндеги «жасуз» сөзү кыргызчалашып, «жаны жок» дегенге окшошуп калган жана азыркы учурда маанилик жактан ушундай таасир калтырат. К.Малаев да ушундан улам бул сөздү жан+сыз деп туура эмес ажыраткан (К.Малаев 2011:65). Ал эми түрк тилине бул сөз жазуу аркылуу өткөндүктөн, «жасус» түрүндө кездешет.

жаңгак: Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө *йагак* түрүндө кездешет. Окумуштуулардын ою боюнча, бул сөздүн теги йаг «май» дегенге барып такалат. Кыргыз тилинин түштүк диалектисинин Баткен жана Өзгөн говорлорунда адабий тилдеги *май* сөзү «жак» деп да айтылат: «жак батк. май; лампа жагың барвы?; гөш-жак батк. эт-май; базардан гөш-жак ала кел; сары жак өзг. 1. сары май; коноктор, сары жактан алып отургула; 2. батк. чөбөгө» (Мукамбаев 2009:362). Ушул сөзгө –ак мүчөсүнүн жалганышы менен йагак сөзү пайда болуп, «майлуу» деген маанини туюндурган (ЭСТЯ 1989:59). Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде байыркы формасына жакыныраак келген *жаңак* түрүндө колдонулат.

жез: «жез 1. медь, латунь; жезь; жез най медная флейта; 2. (в эпосе) украшение, отделка на дорогой одежде; жакасы алтын, жеңи жез фольк. воротник золотой, на рукавах жез; өңү жездей (о лице) пожелтевший, испитой; санааркап, бир жай жездей болуп, өңүнөн азып жүрдү горюя, он

одно лето был пожелтевшим, спавшим с лица; жездей саргарып, өңүнөн азып пожелтев как медь и исхудаив лицом» (Юдахин 1965:243). Монгол тилдеринен да кездешүүчү бул сөз орус тилине жесть «листовое железо, покрытое тонким слоем олова» болуп өткөн (Фасмер).

жсек-жаат: Мында фарсы жана арап тилдеринен келген эки сөздүн биригиши менен башка маанидеги кош сөз пайда болгон: «пер. йек – «бир» + ар. жихат – «тарап» = бир тарап: тууган, куда-сөөк, жээн-тайке, кайын журт (Малаев 2011:68).

жентек: «Кыргыз адабий тилинде жана көпчүлүк говорлорунда жентек түрүндө айтылган сөз Талас өрөөнүндө жээнтект болуп айтылат. Жаңы төрөлгөн баланын тай энеси май жана талкан алып келип, аны ошол айылдагы кишилерге таратып берет. Май кошкон талкан жээн табак деп аталат. Той берген учурда да жээн табак аттуу табак ар бир жээнге өзүнчө тартылат. Ушуга караганда алгачкы жээн табак деген сөздөр биригип, ортосундагы тыбыштары түшүп, жээнтект түрүнө келип, кийин созулма үндүүсү да кыскарып, жентек болуп калган» (Сейдакматов 1988 :99).

жер үшө: «жер үшө- (или жерүшө-) 1) тяготиться на чужбине; 2) сохнуть от тоски по родной земле; жер үшөдүм чужбина меня измучила» (Юдахин 1965:827). Мындагы мааниси түшүнүксүз үшө- этиши байыркы түрк тилинде «обьскивать, осматривать» дегенди туюндурган (ДТС 1969:628).

жоо: К.К.Юдахиндин сөздүгүндө «жоо» сөзү эки омоним сөз катары берилип, биринчиси «враг» маанисин билдирери, экинчиси болсо «көз жоосун алуу» деген фразеологизмдин курамынан гана кездешери көрсөтүлгөн (Юдахин 1965:260). Ушул эле сөздүктө кыргыз тилинин түштүк диалектисинен кездешүүчү «жак» деген сөз адабий тилдеги «май» деген сөз менен синоним экендиги белгиленген. Огуз тобундагы тилдерде, анын ичинде түрк тилинде активдүү колдонулган «йаг» сөзү да «май» деген мааниси билдирет. Демек, жак//йаг орток сөзү кыргыз тилинин тарыхый фонетикасындагы мыйзамдарга ылайык тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болуп, йаг > жаг > жав > жоо болуп калган деп эсептей турган болсок, жогорудагы фразеологизм «көз майын алуу» деген мааниси билдирет деп айтууга болот. Ушул эле көрүнүштү казак тилинен да байкоого болот (Кенесбаев 1984:7).

жоолук: Кыргыз тилинин Баткен жана Өзгөн говорлорунда адабий тилдеги май сөзү «жак» деп да айтылат: «жак батк. май; лампа жагың барвы?; гөш-жак батк. эт-май; базардан гөш-жак ала кел; сары жак өзг. 1. сары май; коноктор, сары жактан алып отургула; 2. батк. чөбөгө» (Мукамбаев 2009:362).

Азыркы кыргыз тилиндеги «жоолук» сөзү ушул жак «май» дегенден келип чыккан жана башында «майлык» деген мааниси туюндурган: йаглык > жаглык > жавлык > жоолук. К.Сейдакматовдун ою боюнча, азыркы

маанисине чейин кол жоолук, суу жоолук деген сыяктуу баскычтарды өткөн болушу мүмкүн. Уйгур тилиндеги йаглик «салфетка», өзбек тилиндеги ёглик «полотенце», караим тилиндеги йавлук «платок», кара калпак тилиндеги йавлук «большой белый платок» деген сөздөр да буга далил боло алат (Сейдакматов 1988 :98). Ушуну эске алганда, кыргыз тилиндеги «көз жоосун (йаг > жаг > жав > жоо) алуу» деген фразеологизм «көз майын алуу» дегенди туюндурат.

Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин мугалими Мемет Салдырандын маалыматы боюнча, Түркия түрк тилинин түштүк (йөрүк//түркмөн) диалектилеринде «йаглык» сөзү азыр да «жоолук» маанисинде колдонулат. Мындан тышкары, бул диалектилерде «гөзүнүн йагыны йемек» (көзүнүн майын жеш деген мааниде) деген фразеологизм бар.

жоош: Байыркы мезгилде *йавал* этиши «жоошу» деген маанини, ал эми *йаваш* сын атоочу «жоош, үйрөтүлгөн, азоо эмес» деген маанини билдирген (ДТС 1969 :248). *Окшо* этишинен *окшош* деген сын атооч жасалган сыяктуу эле *йавал* этишинен *йаваш* сын атоочу жасалган деп айтууга болот. (Сейдакматов 1988 :99). *Йаваш* сөзү «жай; акырын» маанисинде түрк тилинде азыр да колдонулат. Кыргыз тилинин говорлорунда азоо малды жооштуруу үчүн «жоош-жоош» түрүндө сырдык сөз катары да айтылат (Мукамбаев 2009:405). Саягы, бул сөз азыркы турпатына *жаваш > жаваш > жоош* болуп өзгөрүүнүн натыйжасында келген.

жорго: Айрым окумуштуулар бул сөз «жүр» маанисиндеги *йоры* деген сөздөн келип чыккан деп айтышса, башкалары йорт «жорт» деген сөздөн чыккан дешет (ЭСТЯ 1976:225). Бирок бул эки сөздүн тектеш экенин эске алуу менен менен жогорудагы пикирлер бири-бирине карама-каршы келбейт деп айтууга болот. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө *йорыга ат* түрүндө кездешет. Азыркы кыргыз тилиндеги *жорук* да ушуга тектеш. // Жорго минген жолдошунан айрылат, көп жашаган курдашынан айрылат.

жорук-жосун: Мындагы *жосун* компоненти байыркы түрк тилинде «эреже; каада, салт» маанисин туюндурган (ДТС 1969:275).

жубан: < иранизм. жуан «жаш эркек же аял» (Малаев 2011:69). Кыргыз тилинде күйөөдөн чыккан жаш аял маанисинде колдонулат. Атка бергис кунан бар, кызга бергис жубан бар (макал). Жылкычынын жыйганы жубан үчүн. Күйгөндөн сөздү курадым, күйгүзбөчү, жубаным (фольклор) (Юдахин 1965:266).

жубармек//жубарымбек: < иранизм. жуан «жаш» + мерг «өлүм» жаш өлгүр, жаш өл (Малаев 2011:69). Жубармек болуп жашыңда, бөөдө өлүп каласың (фольклор); ой, оңбогон жубарымбек! (Юдахин 1965:267).

жоро-жолдош: Бул кош сөздүн курамындагы жоро деген сөз иран тилдеринен кирген: «жорэ «жолдош, дос» (Малаев 2011:69)

жумурай-журт: «Журт» деген төл сөзүбүз менен биригип, кош сөз катары колдонулуп жүргөн жумурай деген сөз арап тилинен кирген: «жумхурий – көпчүлүк эл» (Малаев 2011:70)

жүл: Иран тилдеринен алынган бул сөз килемдин бир түрүн билдирет. Кыргыз тилинин түштүк диалектисинен, тагыраак айтканда, жерге-талдык, памирлик кыргыздардын тилинен кездешет (Мукамбаев 2009:405). К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» *жүл көпчүк* «ковровая попона» деген сөз жана Кайчы кабын жүл кылган, кармаган үйүн күл кылган деген элдик ырлардан үзүндү бар. Адистердин айтымында, Токтогулдун айтылуу «Алымканындагы»

«Атка салган дилдейсиң,
Ачылган кызыл гүлдөйсүң.
Бир күн оору, бир күн соо,
Алымкан, азабың тартсам билбейсиң.»

деген ыр саптарында «дилде» эмес, так ушул «жүл» ырдалат, анткени «Атка салган жүлдөйсүң» дегенде, маанилик жагынан да, уйкаштык жагынан да эп келе түшөт.

жыпар: Азыркы кыргыз тилинде жыпар сөзү 1. аңкыган жакшы жыт; 2. жыты аңкыган, жыты жакшы, жакшы жыттуу деген зат атоочтук жана сын атоочтук маанилерди туюндурат (КТС 2010:520). Көп учурда антропоним катары да колдонулат. Бул жөнүндө кыргыз ысымдарын изилдеген белгилүү окумуштуу Ш. Жапаров мындай дейт: «Жыпар кыргыз жашаган аймактын бардык жеринде (бүгүнкү күндө кыз баланын ысымы катары) кездешет. Анын мотиви жыттуу, жагымдуу, сүйкүмдүү, жылдызы жанган кыз болсун деген тилек менен байланышкан» (Жапаров 2004:71). Мындан тышкары бул сөз жыпар самын, жыпар мончок деген сыяктуу кошмок сөздөрдүн курамынан да учурайт.

Жыпар сөзүнүн «мускус» деген байыркы көөнө мааниси азыркы кыргыз тилинде унутулуп, жогоруда көрсөтүлгөн маанилери гана сакталып калгандыктан, К.Сейдакматов өзүнүн «Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү» аттуу эмгегинде бул сөздүн келип чыгышын төмөнкүдөй божомолдогон: «Буркураган жагымдуу жыт кыргыз тилинде жыпар аталат. Бул сөз иранча чахар-бар «төрт кырдуу» сөзүнүн чарбар > йапар > йыпар > жыпар болуп тыбыштары өзгөрүшүнөн келип чыгышы мүмкүн. Анткени төрт кырдуу сандык куурайдын, көкөмөрөндүн, жалбыздын, кийик оттун жыты жыпар жыттанат. Алгачкы «төрт кырдуу» деген иран сөзү кийин тыбыштык жактан өзгөрүү менен бирге, мааниси боюнча да өзгөрүүгө учурап, «жагымдуу жыт» дегенди туюнтуп калган окшойт» (Сейдакматов 1988:113).

Ал турсун кыргыз тилин, тарыхын жакшы билген атактуу лексикограф К.К.Юдахин да тилдин бүгүнкү абалы менен чектелүүгө аргасыз болуп, төмөнкүдөй маалымат берген: «жыпар благовоние, благоухание; благовонный, благоухающий; жыпар самын туалетное мыло; жыпар жыттан-благоухать; жыпар жыттуу благоухающий, благовонный (Юдахин 1965:283). Бирок сөздүктүн башка бир жеринде ал көбүнчө «Манас» эпосунан кездешүүчү «жыпар аңкып, жеп бурап» деген сапты «благоухая мускусом и издавая запах жести» деп которуу менен жыпардын азыркы мускус экенин даана көрсөткөн (Юдахин 1965:160). Ушундан улам окумуштуу бул сөздүн төркүнүн билген эмес деп айта албайбыз.

Жогоруда айтылгандай, жыпар сөзү «Манас» эпосунан да кездешет жана мындагы мааниси түпкү маанисине жакыныраак. Мисалы, Сагымбай Орозбаковдун вариантында «Жыпар менен буулган Жибектен боону тагыпмын» деген саптар бар (Орозбаков 2017: 52). Бирок котормочулар анын түпкү маанисин билбегендиктен, түрк тилине: «İtir ile ukanan İpekten kuşak takmışım» деп которушкан, тагыраак айтканда, жыпар сөзү арап тилинен кирген ытыр (> атыр) сөзү менен берилген (Орозбаков 2017: 52).

Ал эми А.Алдашев өзүнүн «Биология терминдеринин жана айбанат аттарынын орусча-кыргызча сөздүгүндө» бул сөздү «мускус» деп орусча атап, «Айбандардын атайын жаралган бездеринен чыгарылган бөтөнчө жыттуу суюк зат» деп аныктама берген (Алдашев 1998:59).

Бирок жыпар затынын жана аны туюндурган сөздүн байыркы бабаларыбыздын жашоосунда болгонун тарыхый маалыматтар тастыктайт. Алсак, Мухаммад ибн Наджиб Бекрандын «Жахан-наме» аттуу эмгегинде жыпар боюнча төмөнкүдөй маалымат берилген: «Жыпар (мускус). Жыпардын эң мыктысын Хотандан алып келишет, андан кийинкиси Тибеттен алып келген жыпар, андан кийин татар жыпары, андан кийин кыргыз жыпары, андан кийин кашмир жыпары, андан кийин деңиз жыпары. Жыпардын эң начары – деңиз жыпары, анткени деңиздин бууланышынан улам анын жыты кайтып калат. Жыпар дабет ал-мушк (б.а. жыпардуу жаныбар) деген маңдайында мүйүзү бар чоң эликтин киндигинде болот. Жыпар бул жаныбардын киндигине чогулган кандан пайда болот, (киндик) кычыша баштаганда, ал киндиги менен ташка, дарактарга кашына баштайт жана акырында жыпардуу баштыкча түшүп калат да, (киндик) кычышпай калат» (Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары 2002:77).

Кыргыз тилинде буга байланыштуу «жыпар киндик» деген сөз сакталып калган жана ал «аялзатына сүйкүмдүү, кыз-келиндер жакшы көргөн адамдарга айтылат» (КТС 2010:520-521). К.Юдахин бул сөздү мээр чөбү бар же мээр чөптүү дегендин синоними деп аныктаган: «мээр чөп приворотная трава; мээр чөбү бар или мээр чөптүү (о мужчине) покоритель сердец, сердцеед» (Юдахин 1965:548).

Жогорудагы жыпар киндик байыркы мезгилде кош сөз катары колдонулган болушу да ыктымал, анткени киндик сөзүнүн айрым Сибирь түрк тилдеринде «мускусная железа самца кабарги; струя кабарги» деген маанилери бар жана байыркы түрк тилинде «мускус» деген мааниси да болгон. Этимологдор муну эликтин жыпар калтасы киндикке жакын жайгашкандыгы менен түшүндүрүшөт. Ушул сыяктуу эле перс тилиндеги наф «киндик» жана нафэ «мускусная железа кабарги» деген сөздөрдүн да уңгусу бир экени маалым. (*ЭСТЯ 1997:68-69*).

Бирок байыркы мезгилде түрк тилдеринде жыпар сөзүнүн «мускус» деген мааниси болгону сөздүктөрдө белгиленген: «жыпар: 1. мускус: мен жыпар сачтым я разбрызгал мускус; 2. аромат, запах (*ДТС 1969:267*). Түрк тилдеринин этимологиялык сөздүгүндө бул сөздүн төрт мааниси берилген: 1. мускус; 2. приятный запах; 3. выхухоль; 4. желтоватые цветы колючего растения, произрастающего в бесснежных местах, не теряющие своего запаха при увядании (*ЭСТЯ 1989:284*). Этимологдордун ою боюнча, бул сөз түрк тилдеринин төл сөздөрүнүн курамына кирет жана жыт деген сөз менен тектеш. Алар байыркы түрк тилиндеги жыд-жыпар «запахи, ароматы», жыдлыг-жыпарлыг «имеющий запах, благоухающий» деген кош сөздөрдү буга далил катары келтиришет. Мунун изи азыркы кыргыз тилинде да сакталып калган: «жыт-жыбыр всякие запахи; бир нерсенин жыт-жыбыры билинеби не пахнет ли чем-нибудь» (*Юдахин 1965:284*).

Ал эми мускус сөзүнө келе турган болсок, азыркы кыргыз тилинде бул сөз термин катары колдонулат. А.Алдашев «Биология терминдеринин жана айбанат аттарынын орусча-кыргызча сөздүгү» аттуу эмгегинде ага төмөнкүдөй түшүндүрмө берген: «мускус (биохим.) – мускус; айбандардын атайын жаралган бездеринен чыгарылган бөтөнчө жыттуу суюк зат» (*Алдашев 1998:59*).

Этимологдордун ою боюнча, бул сөздүн теги байыркы санскрит тилине барып такалат. Андагы мушкас «калта» деген сөз кийинчерээк перс тилине «муск», андан латын тилине «мускус» шекилинде өткөн. Байкалып тургандай, орус тилине латын тилинен кабыл алынган. Ошентип, азыркы кыргыз тилинде бир эле нерсе жыпар жана мускус деген ат менен эки түрдүү аталып жүрөт деп айтсак болот.

Жогоруда айтылгандай, К.Юдахин сөздүктүн иллюстрациялык материалдарында жыпарды «мускус» деп туура которгон: «жыпар аңкып, жез бурап фольк. благоухая мускусом и издавая запах жести (*Юдахин 1965:160*); жыпар күңкүп, жез бурап, жөн эле кыргоолдой кулпурат фольк. благоухая мускусом и издавая запах жести, (она) красуется, как фазан» (*Юдахин 1965:468*). Туруктуу колдонулган бул сөз айкашы көбүнчө аялдарга карата колдонулат:

«Көрсөң жеңең жаркылдап,

Аркардай таңы кылайып,
Айкөл төрө алдында
Акырын сүйлөп муңайып,
Шекер сөздүү, нур көздүү
Жыпар аңкып, жез бурап.» («Манас»)

Жетинчи күнү болгондо,
Айнектей болгон сулуу кыз
Алмаңа бурала басып жеткени.
Жыпар күңкүп, жез бурап,
Жөн эле кыргоолдой кулпурат.
Кыздын аты Бурулча,
Акыл-эси кыйынча. («Манас»)

Кыргыз тилинде буруксу-, буркура- деген этиштер менен тектеш бура- этиши «буруксуп жыттануу» деген маанини билдирет. Бирок металлдын бир түрү болгон жез буруксуп жыттанышы мүмкүн эмес. К.К.Юдахин да мындай учурлардын бардыгында жезди «жесть» деп которуп коюу менен чектелген: «атыр бурап, жез күңкүп фольк. издавая аромат духов и запах жести» (Юдахин 1965:468).

Көбүнчө «Манас» эпосунан кездешүүчү бул туруктуу ыр сабы эмне үчүн мындай айтылып калган? Биздин оюбузча, мунун себеби жогорудагы мускус сөзү менен байланыштуу. Бул сөз перс тилинен арап тилине өтүп, андан түрк тилдерине миск түрүндө өткөн жана жыпар деген төл сөздү сүрүп чыгарган. Мисалы, азыркы түрк тилинде жыпар сөзү жок, анын ордуна миск сөзү колдонулат жана «misk gibi kokmak – жыпар жыттануу» деген сыяктуу сөз айкаштарынан курамынан көп кездешет. Белгилей кете турган нерсе, түрк тилинде бул сөз *мис* түрүндө да колдонулат. Жыпар сөзүнүн «мускус» деген түпкү мааниси унутулуп калганына караганда, мис сөзү кыргыз тилинде да колдонулса керек.

Ал эми кыргыз тилинде иран тилдеринен кирген мис деген дагы бир сөз бар жана ал «жез» маанисинде колдонулат: Туурдугуң киш болду, ит аягың мис болду (Тоголок Молдо). Көрүнүп тургандай, бул иранизм жогорудагы мис деген арабизм менен тыбыштык жактан дал келип калат. Албетте, бул сөздөр оозеки тил аркылуу келип киргендиктен, алардын мааниси чаташып, түшүнүксүз болуп калган. Натыйжада түшүнүксүз сөздү төл сөз менен алмаштырып айтуу аракетинен улам «жыпар, мускус» маанисиндеги мис сөзү элдик оозеки чыгармачылыкта жогоркудай жез деп айтылып калса керек болжолдоого болот.

зоот (< завод): 1. то же, что завод; 2. (о животных) породистый, кровный; зоот уйлар породистые коровы (Юдахин 1965:292). Завод сөзүнүн «асыл

тукум» маанисине өтүп кетишине жылкы себеп болгон, анткени алгачкы жылкы заводдорунан келген айгырлар күлүк, келишимдүү болгондуктан, ат жандуу элдин тилине зоот айгыр, зоот күлүк деген сөздөр тез эле сиңип кеткен: Жашандуу чөптөн чайнаган, Айгыры зоот жулкунган (Осмонкул). Кийинчерээк бул сөз уйларга карата да колдонула баштаган: Колхоздордон көрөмүн, кара ала зоот уйларды (Осмонкул).

ийги: «ийги *редко* хорошо; хороший; добро; атадан уул тууса – ийги, ата жолун кууса – ийги *погов.* хорошо, когда у отца родится сын; хорошо, когда он следует отцу; түсү ийги или түрү ийги миловидный, симпатичный; түсү ийгиден түңүлбө» (Юдахин 1965). эдгү эр сөнүки эрир аты калыр (Махмуд Кашгари) ийги эр сөөгү эрир (жок болор), аты калар. Азыр көп колдонулган «ийгилик» ушул «ийги» сөзүнөн келип чыккан.

илме-кайып: ар. тайна непостижимая (Юдахин 1965:300); илме-кайып (ар. гилмий – илимдик + кэиб – жок болуу, көрүнбөй калуу (= көзгө көрүнбөгөндү илим жолу менен билүү же көрүү) (Малаев 2011:77)

инжу//инжи: (< кит. чженчжу): Кытай тилинен байыркы мезгилдерде эле келген бул сөз башка түрк тилдеринен да учурайт. Мындан тышкары, монгол тилине *жинжуу*, корей тилине *чинчи*, япон тилине *синдзю*, манчжур тилине *ыичухе* шекилинде өткөн. Орус тилиндеги *жемчуг* сөзү да ушул сөздүн өзгөргөн формасы болуп эсептелет (Жумакунова Г. *Бытовая лексика эпоса «Манас» в сравнительно-историческом освещении. Бишкек, 2006:75*). Инжи тиштүү, кыйгач каш, Тамагынан көрүнгөн, Кара мейиз, жуткан аш (эл ыры).

ирекет: Адистердин айтымына караганда, ирекет деген сөз - арапча рэкгэт "жүгүнүү, тизе бүгүү" деген сөздүн кыргызчалашканы (Малаев 2011:77). Көрүнүп тургандай, мунун ирет менен байланышы жок.

ирет (< *ряд*): Орус тилинде «катар» маанисин туюндурган бул сөз кыргыз тилинде маанилик жактан төмөнкүдөй кеңейген: 1. ряд, порядок; ирети менен в порядке; по порядку; *перен.* толково, дельно ирети жок сөз бестолковая, путаная речь; 2. черёд, очередь; ирет бүттү *перен. разг.* с плеч долой, я своё отбарабанил (а как – не имеет значение); 3. удобный момент, удобный случай ирети келгенде при (удобном случае); 4. раз эки ирет два раза (Юдахин 1965:303).

ирик-чирик «всякая пакость, нечисть»: Б.Орузбаеванын пикири боюнча, мындагы азыр өз алдынча колдонулбаган *ирик* деген сөздүн теги *ири* «прокиснуть, свернуться (о молоке); гнить» деген этишке барып такалат. Бул этиштен ириген «прокисший», ириң «гной», ириңде «гноить» деген туундулар пайда болгон. (Орузбаева 1964:251).

кайсар: Грек тилиндеги *kaisar* «император» (бул сөз Рим императору Юлий Цезардын атынан улам келип чыккан жана башка тилдерге кесарь, кайзер,

царь түрүндө өткөн) деген сөз арап тилине *кайсар* болуп өтүп, кийин түрк тилдерине тараган (*ДТС 1969:408*). Айрым окумуштуулар кыргыз тилиндеги *кайсар* деген сөздү ушул сөз менен байланыштырышат («Манас» эпосундагы өздөштүрүлгөн сөздөр 2018:86). Биздин оюбузча, бул чындыкка анча коошо беребейт, анткени мунун кайса- деген негизи тилибизде бар: «кайса-рассекать; баатыр экен Коңурбай, атаңды кайсап таштаган (фольклор) (*Юдахин 1965:322*). Ушул сөздөн «чечкиндүү, эр жүрөк, күчтүү» маанисиндеги кайсар деген сөз жаралган. Бирок эмнегедир кийинчерээк бул сөздүн терс мааниси пайда болуп, азыркы учурда ушул маанисинде көбүрөөк колдонулат: «2. легкомысленный, придурковатый; озорной (когда излишняя смелость ведёт к глупости)» (*Юдахин 1965:322*). Ушундан улам «Кыргыз тилинин сөздүгүндө» төмөнкү мааниси гана берилип калган: «кайсар бир ишти бүтпөй жатып экинчисине киришкен чалагайым, шашма, токтоолугу жок» (*КТС 2010:601*).

калем уч//калем акы: *историзм*. Бийдин чечимин же башка иш кагазды жазып бергендиги үчүн катчыга берилүүчү акы. Калем учка – үч асый, Бийлерге түштү миң асый. К.Юдахиндин маалыматы боюнча, калем сөзү кыргыз тилине грек тилинен өзбек жана тажик тилдери аркылуу кирген (*Юдахин 1965:331*).

Канада: Түндүк Америкага биринчи жолу барган европалыктар жергиликтүү элден: «Бул кайсы жер?»- деп сурашса, алар: «канада»- деп жооп беришет. Алардын тилинде бул сөз азыркыга чейин «үй, кепе» деген маанини билдирет. Көрсө, алар үйдүн атын сурап атышат окшойт деп ойлошуптур. Дүйнөдөгү ири мамлекеттердин биринин аты ушинтип пайда болгон экен.

канжа: Тамеки салып тарта турган түтүктү билдирген бул сөз кытай тилинен кирген: канжа < ганцзы (*Манас энциклопедия 1 1995:223*). Алиги алтын канжанын, Аз болгондо капырай, Он жети байтал баасы бар» (Сагымбай Орозбаков).

канкор: Кыргыз тилинде канкор деген эки омоним сөз бар. Биринчиси кан деген сөзгө иран тилдериндеги –кор мүчөсүнүн жалганышы менен жаралып, «кан ичер, кан ичкич» деген маанини билдирет: «канкор I кирг.-ир. кровожадный, жестокий; кровопийца, хищник; кара сууга кан куйган бир канкорду тууган белем дейт фольк. она, как посмотрю, родила кровожадного, который проливает кровь (букв. который льёт кровь в воду)» (*Юдахин 1965:340*). Экинчиси «баатыр» маанисин туюндурат жана монгол тилдеринде «хонгор» деген паралелли бар: «канкор II (обычно смешивается с канкор I, см.) молодец, храбрый, герой (часто встречающийся эпитет богатыря Манаса; ср. монг. хонгор); канкор болсоң, шер болсоң, тууганга көздү салыңыз фольк. если ты молодец, если ты богатырь (букв. лев), окажите внимание родичу» (*Юдахин 1965:340*). Жогоруда белгиленгендей, айрым учурда бул эки омонимдин маанилери чаташып кетет. Мисалы: Кан ичип

жүрүп катыгат, Өзү канкор Манас аталат (СК 1:124). Айрым окумуштуулардын ою боюнча, «Манас» эпосундагы Коңурбайдын аты жогорудагы «хонгор» сөзү менен байланыштуу.

каракули: небрежно, неразборчиво написанная буква, неразборчиво нарисованный значок // Я стоял подле него и смотрел, как он выводил каракули. И. А. Гончаров, «Фрегат «Паллада»», 1855 г. Айрым этимологдордун ою боюнча, бул сөз түрк тилдеринен алынган: кара «чёрный; плохой» кул//кол «почерк». Кол сөзүнүн «почерк» деген мааниси кыргыз тилинде да бар: Кат уулум тарабынан жазылганына көзүм жетти, колунан тааныдым («Алат-Тоо») (КТС 2010:721).

каракүл: «1. Козуларынан баалуу көрпө алынуучу кылчык жүндүү кой тукуму. 2. Белгилүү тукумдагы койдун (каракүл коюнун) козусунан алынуучу тармал жүндүү баалуу көрпө» (КТС 2010:649). Бул сөз Өзбекстандын Бухара шаарынын жанындагы Кара-Көл оазисинен улам келип чыккан, тактап айтканда, 19-кылымда 3-4 күндүк козу терилерин ушул жерден чыгарып сата башташкандыктан, теринин аты жердин аты менен орус тилинде «каракуль» (Иссык-Куль деген сыяктуу) деп аталып калган. Кыргыз тилине каракүл болуп өткөн. Европага Астрахань шаары аркылуу кеткендиктен, каракүл немис жана француз тилдеринде «астрокан» деп аталат.

караул: Орус тилинде 4-5 маанини билдирип, көп колдонулган бул сөз 14-кылымда түрк тилдеринен өткөн (Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*).

кардар: Иран тилдеринен кирген: хэрид «сатып алуу» + дар «чу» = сатып алуучу (Малаев 2011:87). Кээде «кардал» деп да колдонулат жана «жуучу» деген да өтмө мааниси бар: кызга кардал түштү этн. девицу пришли сватать (Юдахин 1965:351).

карий: Орус тилинде «черный, темный» маанисинде колдонулган бул сын атооч түрк тилдериндеги «кара» деген сөздөн улам пайда болгон (М.Фасмер).

каркыт: “Төөнүн терисинен жасалып, ооз жагы күмүш же башка жалтырак металл менен кырбууланган, ичине суюктук куюлуучу идиш. Каркытка куюп арактан, жутуп ийип күү чертти («Мендирман»») (КТС 2015:716).

картык: «картык этн. (ср. оңко 2) небольшая банка (из коровьего рога) для отсасывания крови; аккан канды чорого картык менен соргузуп фольк. он приказал витязю отсосать банкой вытекающую кровь» (Юдахин 1965:354).

кат-I: Азыркы кыргыз тилинде бул сөз беш омоним түрүндө колдонулат. Бирок «үн кат», «сөз кат», «тил кат», «кол кат» деген сыяктуу сөз айкаштарынын курамынан кездешүүчү «кат» этиши эмнегедир сакталган

эмес жана ал азыркы мезгилде өз алдынча колдонулбайт. Башка түрк тилдеринде, мисалы, Түркия түрк тилинде бул сөздүн «кош, кошумчала» деген мааниде колдонуларын эске алганда гана жогорудагы фразеологизмдердин мааниси айкын болот: «үн кат = үн кош» ж.б. Кыргыз тилинде бул уңгу «кат+ык, кат+ыш» деген туунду сөздөрдүн курамынан кездешет.

кат II: Байыркы мезгилде бул сөз «жемиш» маанисин билдирген (*ДТС 1969:432*). Азыр кыргыз тилинде өз алдынча колдонулбаганы менен «карагат» (кара жемиш), «кызылгат» (кызыл жемиш), «кожогат» (чоң жемиш, түрк тилинде кожо «чоң» деген мааниде колдонулат) деген жемиш аттарында сакталып калган.

катар I < арап. кэдэр «тагдыр, жазмыш, кудайдын буйругу»; Катары келсе, кан өлөт.

катар II < арап. хэтэр: Эл эки катар болуп турду.

катар III < арап. хэтэр «коркунуч»; Татар бар жерде катар бар (монгол-татарлардын чабуулунан кийин ушундай ылакап калган). (*Малаев 2011:89*).

катыгүн: Сырдык сөз; өкүнгөндө, кайгырганда же катуу чочуп кеткенде колдонулат. Эмнени айтат, катыгүн? Катуу жана күн деген сөздөрдөн жаралган: катыгүн//катүгүн < катуу < катыг + күн. Ушуга маанилеш каран күн деген сырдык сөздүн түзүлүшү да ушундай: каран+күн (*КАТГ 1980:467*). каран 1. азап-тозоктуу кыйын шарт, начар турмуш-абал. Жедеп күнүм каран болгондо келип отурбаймынбы (Маликов). 2. ээн калган, кароосуз, багуусуз абалда болгон. Каран калган жетимим, Каран түндү салбагын («Сейтек») (*КТС 2010:650*).

катын: Азыркы учурда өз ордун арап тилинен келген *аял* деген сөзгө бошотуп берип, эмнегедир барган сайын өөн учурап, одоно сезилген «катын» деген төл сөзүбүздө да жогорудагы *кат* сөзү бардай сезилет: катын < кат+ын («башка жактан келип кошулган» деген мааниде).

Тарыхтан белгилүү болгондой, «катун//хатун» сөзү түрк жана монгол өкүмдарларынын жубайына же өкүмдардын үй-бүлөсүнөн чыккан кыздарга карата титул катары колдонулган. Айрым окумуштуулар бул сөздүн түрк жана монгол тилдерине согду тилинен киргендигин айтышат. Алардын ою боюнча, согду тилиндеги *hwytyn* // *hwatun* «королева» түрк жана монгол тилдерине «катун//хатун» шекилинде кирген (*Clauson, Dictionary, p. 602-603; Räsänen, Versuch, p. 157*). Ал эми Дөрфердин оюнча, «катун» деген сөз «кагатун» түрүндө түрк элдеринде байыртан эле болгон жана «каган» сөзүнөн келип чыккан (*Doerfer, TMEN, III, p. 132*).

«Катын» сөзүнүн согду тилинен киргендигине каршы келе турган эки жагдай бар. Биринчиден, жогоруда айтылгандай, «катун//хатун» сөзү түрк-монгол өкүмдарларынын аялдарына жана кыздарына карата гана колдонулган. Анткени башкалардан айырмаланып, түрк-монгол мамлекеттеринде өкүмдардын аялы маанилүү роль ойногон (*Islam Ansiklopedisi 1997. - Vol. 16. - P. 499-500*). Ушунун өзү эле бул сөз тескерисинче түрк тилдеринен согду тилине өткөн эмеспи деген ойго жем таштайт. Экинчиден, бул сөздүн тектеши согдулардын таасири тийбеген түштүк Сибирь түрк тилдеринде да бар: «кадыт *разг.* женщина; замужня женщина; жена; Алтын башту кадыттан арык башту эр артык» (*Алтайско-русский словарь 2018:249*). Ушул эки жагдайдан улам «катын» сөзү байыртан келаткан төл сөз деп божомолдоого болот.

Жогоруда айтылгандай, «катын < кат+ын» сөзүнүн баштапкы мааниси «башка жактан келип кошулган» болушу мүмкүн. Анткени бул божомолго жөлөк боло турган бир жагдай бар. Түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде кеңири колдонулган «келин» деген сөз да ушул модель менен жасалган: келин < кел+ин («башка жактан келген, келгин» деген мааниде) (*ЭСТЯ 1980:16-18*). Сыягы, «катын, келин» деген сөздөр «кач+кын, өт+күн» деген сыяктуу эле –гын деген мүчөнүн жардамы менен жасалып (каткын, келгин болуп), кийинчерээк кыскарып кетсе керек. Аялдардын, келиндердин «башка жактан келген», «келгин», «белгисиз» деген сыяктуу маанидеги сөз менен аталышы башка тилдерге да мүнөздүү. Мисалы, славян тилдериндеги «келин» маанисин билдирген «невеста» деген сөздүн мааниси да ушундай чечмеленет: невеста < не и ведать «неизвестная» (*Фасмер М. Этимологический словарь русского языка*).

катын-калач «бабье, бабы-девки»: Бул кош сөздүн *калач* деген компоненти азыркы кыргыз тилинде өз алдынча колдонулбайт, бирок татар тилинде «келин, кыз-келин» деген мааниси туюндурат (*Орузбаева 1964:247*).

кебез: Бул сөз түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине санскрит тилинен памир тилдери аркылуу келип кирген (*ЭСТЯ 1997:13*). 1920-30-жылдары «пахта» маанисинде колдонулган.

кебете-кешпир: ар. кейфийет түзүлүш; пер. кэшпир кебете (*Малаев 2011:90-94*)

кежернай: Бул – революциядан мурун оозеки өздөштүрүлгөн «кожаный» деген орус сөзү: «кежернай р. сев. кожаний (из хорошей кожи); кежернай таман кожана я подошва» (*Юдахин 1965:365*)

кездеме: Бул сөздүн төркүнү иран тилдериндеги «гез» деген узундук өлчөмүнө барып такалат. Адатта кишинин колунун учунан ооз тушуна чейинки узундукту билдирген. Бул узундук бойдун жарымына тең боло тургандыгын эске алганда, орто эсеп менен 75-100 см болгон. К.Юдахин бул

сөздү аршин деп которгон. *Кезде* деген этиш *кез* менен өлчөөнү билдирип, ал эми өлчөнгөн нерселер *кездеме* деп аталып калган.

келде-бача: Мунун эки компоненти тең перси тилинен өздөштүрүлгөн: пер. кэлле баш + паче шыйрак – баш-шыйрак (*Малаев 2011:90*).

кем-карч: Бул кош сөздүн эки компоненти эки тилден өздөштүрүлгөн: пер. кэм – жетишсиз + ар. хэрж – каржы = каржысы жетишсиз (*Малаев 2011:92*).
Мааниси: кем- карч нужды и нехватки (*Юдахин 1965:354*)

кемпай: кем ир. «мало», + пай, пах, баха ар. «цена», ошентип «кем баа, акылы кыска, кем адам» деген маанини билдирет (*Дыйканов 1980:24*).

кеңсе: Бул сөздүн теги теги латын тилиндеги cancelli «бийликтин буйруктары элге жарыялануучу тор менен тосулган жер» деген сөзгө барып такалат. Бул сөздүн туундусу cancellaria орус тилине Петр Инин мезгилинде канцелярия түрүндө өтүп, андан кыргыз тилине кеңсалар болуп кирген. Кийинчерээк кеңсе болуп кыскарган.

керемофон < граммофон: XIX кылымдын аягында пайда болуп, пластинкага жазылган үндү кайра угузуучу бул аппараттын аты байыркы грек тилиндеги gramme — «тамга», phone «үн» деген сөздөрдөн турат. Кыргыз тилине орус тили аркылуу келип кирген. Кериле басып түрлөнүп, керемофон үндөнүп (элдик ыр)

керимсел: «Ысык жел. Керимсел жүрүп турса да, бышыкчылык маалына эмне жетсин, чиркин! (Айтматов); Жайдын керимселдүү ызгаары жер бетин бозортуп жиберди («Ала-Тоо»» (*КТС 2010:696*). К.Дыйкановдун ою боюнча, бул сөз гарм «жылуу, ысык» деген тажик сөзүнөн жана жел деген төл сөздөн турат: гарм+жел > керимсел (*Дыйканов 1980:43*). Орус тилине гармсель түрүндө өтүп, Орто Азиядагы кургак, ысык шамалды билдирет.

керки: «Балтадан кичине, балтага караганда мизи туурасынан (жалпагынан) келтирилип сапталган, жыгач чабуу, кертүү үчүн колдонулуучу курал. Козубек эрте менен эле жаман керкисин белине кыстарып алып, отун издеп кеткен. (Баялинов) (*КТС 2010:697*). Бул сөз керт- деген этишке –гы мүчөсүнүн жалганышы менен жасалган (керт+гы >кертки; чалгы деген сыяктуу), бирок кийин кыскаруудан улам керки болуп калган (*ЭСТЯ 1997:51*).

Айрым этимологдордун (мисалы, К.Менгестин) ою боюнча, орус тилиндеги кирка деген сөз да ушул керки сөзүнөн келип чыккан. Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде керкинин ордуна иран тилдеринен алынган теше сөзү колдонулат. Анын бай теше жана кол теше деген түрлөрү бар.

Мындан тышкары, кыргыз тилинде керкиге маанилеш «чот» деген да сөз бар: «чот II чёт (топорик с лезвием, насаженным поперёк топорища)» (Юдахин 1965). Бирок кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө буга башкача аныктама берилген: «Өсүмдүктүн тамырын жумшартуу, отоо чөптөрдөн арылтуучу курал. Алым керегенин башындагы чот менен көтөрмөнү алып чыгып кетти (Жантөшев)» (КТС 2010:1334). Көрүнүп тургандай, берилген мисал да аныктамага анча төп келе бербейт. Анын үстүнө «шайдоот, шамдагай» деген маанини туюндурган «керки-балтасы колунда // балта-керкиси колунда // балта-чоту колунда» деген үч варианттуу фразеологизмде чоттун балта жана керки менен чогуу колдонулуп жатышы да К.Юдахин берген аныктама туура окшойт деген ойго жетелейт.

кийим-кече: Мындагы кече компоненти байыркы түрк тилинде «кийиз» маанисинде колдонулган (ДТС 1969:291) жана түрк тилдеринин огуз тобундагы тилдерде, мисалы, түрк тилинде азыр да өз алдынча колдонулуп, «кийиз» деген маанини билдирет. Байыркы мезгилдерден бери колдонулуп келе жаткан бул сөздүн этимологиясы али так эмес (ЭСТЯ 1980:60). Бул компонент кыргыз тилиндеги бир нече кош сөздөрдүн курамынан кездешип, төмөнкүдөй маанилерди билдирет: кийим-кече всякая одежда, одежка (гл. обр. верхняя); көйнөк-кече одежда (не верхняя; напр. кальсоны, панталоны рубаха, женское платье); куржун-кечелер всякого рода дорожные сумки; перемётная сума с содержимым); сандык-кече сундуки и прочее; кап-кече разного рода мешки и тому подобное; кийиз-кече всякого рода кошмы; азык-кече провиант, съестные припасы (Юдахин 1965). Сягы, кече деген сөз менен кийизден жасалган бардык буюмдар туюнтула берсе керек.

кир-кок: Кок компоненти бир катар түрк тилдеринде «сасык жыт» деген мааниде өз алдынча колдонулат (ЭСТЯ: 1980:32). Азыркы түрк тилинде бул сөз этиш сөз түркүмүнө кирет жана «1. пахнуть, издавать запах»; 2. завонять; протухнуть» деген маанилерди билдирет. Мындан тышкары, атооч катары өз алдынча колдонулбаганы менен «кокла – «нюхать, вздыхать запах», «коклаш – обнюхиваться» деген туунду формалары бар (ТРС 1994:555).

кирпич: Туурасы куушураак келген төрт бурчтук формасындагы чоподон бышырылган же ылайдан куюлган курулуш материалын туюндурган бул сөз – эски төл сөздөрдүн бири. Байыркы мезгилдерде орус тилине өткөн. Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө «керпич» түрүндө кездешет жана «бышык керпич», «керпич кеби» (калыбы) деген сөз айкаштары да бар. Ал эми азыркы кезде ушул сөздүн синоними болуп жүргөн «кыш» деген сөз иран тилинен келген (Юдахин 1965:501).

кишен: «Кыргызча кишен «путы», уйгур тилинде ишкен «путы, кандалы». Мында эки морфема бар: биринчиси иш (эш «скручивать»), экинчиси -кен (-ген) орооч тилинде ган «металл, железо», демек, кишен «эшилген темир», мунун бул этимосу унутулган. Салыштыр: кумган, кум «идиш», -ган

«металл», демек, кумган «металлдан жасалган идиш»; кумура (ра «тери») териден жасалган идиш, мындай сөздөрдө тыбыштардын өз ара ийгерилиши орун алган. Капкан: унгусу кап «хватат. ртом», -кан (-ган «темир»), демек капкан «темирден жасалган тиштегич». Орусча кандалы «кишен, богоо» (түркизм): кан «железо», -да (-ла афф.), кандала «темирдеп бекиткич» болуп чыгат» (Дыйканов 1980:72).

Азыркы кыргыз тилиндеги төмөнкү сөздөр да жогорудагы «ган» сөзү менен байланыштуу болушу мүмкүн: «каң «место спайки, соединения (в поделках из жести или листового железа) чака каңынан чыгыптыр ведро разошлась по швам; каңда скрепить, спаять (поделки из жести или листового железа)» (Юдахин 1965:341).

Ушул сыяктуу эле азыркы кыргыз тилинде жогорудагы «каң» сөзүнүн дагы бир омоними бар: «каң II звукоподражание звону (напр. от удара по пустой металлической посуде)» (Юдахин 1965:341). Балким, байыркы мезгилде бул эки сөз көп маанилүү бир сөз болуп, кийинчерээк маанилик байланыштын начарлашынан улам өзүнчө эки сөз катары кабыл алынып калса керек. Анткени көп маанилүү сөздөрдүн омоним сөздөргө айланышы омонимдердин жаралышындагы өнүмдүү жолдордун бири болуп эсептелет.

киши-кара: Бул сөздүн мааниси К.К.Юдахиндин сөздүгүндө *собир.* люди (Юдахин 1965: 390) деп чечмеленип, көп маанилүү *кара* компонентинин төмөнкүдөй тарыхый маанилери бар экени белгиленген: кара 11. *ист.* простолюдин; 14. *ист.* распространенный эпитет раба, рабыни (Юдахин 1965:346).

кодур: Иран тилдериндеги код (худ «сам») жана ра (растани «растение») деген сөздөрдөн жасалган бул сөз «өзү чыккан эгин» деген маанини билдирет (Дыйканов 1980:24).

кожоюн: К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» бул орус тилинен кабыл алынган сөз катары көрсөтүлгөн. Бирок бул туура эмес, анткени орус тилиндеги *хозяин* түрк тилдериндеги, атап айтканда, чуваш тилиндеги *хоза*, *хуза* (хозяин деген мааниде) деген сөздөн алынганы этимологиялык сөздүктөрдө белгиленип жүрөт (мисалы, айтылуу Фасмердин сөздүгүндө). Кыргыз тилиндеги ушуга тектеш *кожо* сөзү да кээде ушул мааниде колдонулат жана макалдардан да кездешет. Мисалы: *Коногу күчтүү болсо, кожосун бийлейт.* Кийинки кездерде үй айымынын *кожойке* (хозяйка) деп аталып келатышы кулакка өөн учурайт, анткени ал *кожой* «сильно затвердеть; стать корявым; стать угловатым» деген сөз менен үндөшүп кетет.

койсары: «койсары жердин койсарысы көлдө экен, адамдын койсарысы сен экенсиң *погов.* оказывается, лучшая земля — на озере (Иссык-Куле), а лучший из людей — ты» (Юдахин 1965:394). Бул сөздүн курамындагы *кой*

байыркы учурда «өрөөндүн түбү, таманы» деген маанини билдирген (ДТС 1969:453).

кокуй: Сырдык сөз; чочуганда, таң калганда, иренжигенде, бир жери катуу ооруп, жаны кейий түшкөндө колдонулат. – Олда кокуй ай, жаман болду ээ! (Сыдыкбеков) (КТС 2010:720). Тува тилинде «бөрү, карышкыр» деген маанини билдирет (КАТГ 1980:469).

колбаса: Орус тилчиси Ф.Корштун ою боюнча, колбаса түрк тилдериндеги күл басты деген сөздөн алынган. М.Фасмер анын бул оюна кошулуп, бул сөздүн славян тилдериндеги варианттарынан улам мындагы т тыбышы сын атооч жасалган учурда (колбасный) түшүп калса керек деп божомолдогон. Бул сөз ошондой эле түрк тилдериндеги кол жана басты деген сөздөрдөн келип чыгышы да толук мүмкүн, анткени колбасаны чучук сыяктуу эле койдун ичегисине этти кол менен киргизип жасашкан.

колоң: «колоң II: колоң чач длинная коса (женская); с длинной косой (красавица); күмүш үндүү, колоң чач фольк. (красавица) с приятным (букв. серебряным) голосом и с длинной косой» (Юдахин 1965:398)

Аялдардын чачына карата айтылуучу бул сөз «олоң» деп да айтылат: «олоң чач или олоңдой болгон чач толстая и длинная женская коса» (Юдахин 1965). Ал эми олоң ат жабдыгын билдирет: «олоң I (или тяньш. олоң тартма) задняя подпруга (прикрепляется к ленчику седла); чап олоң 1) подпруга, проходящая близко к пахам; 2) южн. подпруга бычьего седла; төш олоң передняя подпруга (проходящая близко к передним ногам); олоң баш пряжка передней подпруги; куюшканы куйма алтын, олоң башы оймо алтын фольк. подхвостник у него литого золота, пряжки у него с насечкой золотой; олоң-жырым всякого рода сбруя; сбруя и всякие ремешки» (Юдахин 1965).

Этимологдордун ою боюнча, колоң «кол олоң» (жогорудан көрүнүп тургандай, аттын колуна жакын тартылган басмайыл азыр төш олоң деп аталат) дегендин кыскарышынан улам пайда болгон: кол олоң > колоң (ЭСТЯ 1997:47). Байыркы мезгилде олоң кайыштан эле эмес, кылдан да өрүлүп жасалган жана аялдардын коюу, узун чачы ушундан улам жогоркудай айтылып калса керек деп божомолдоого болот.

колтугуна суу бүркүү: Фразеологизмдерди көп жылдардан бери изилдеп келе жаткан окумуштуу Раимжан Эгембердиевдин ою боюнча, бул фразеологизмдин келип чыгышы короз же бөдөнө уруштуруу менен байланыштуу. Урушпай туруп алган короздун же бөдөнөнүн колтугуна муздак суу бүрккөндө, жаалданган немелер дароо тебише кетет дейт.

коноо: «коноо самая дальняя дистанция конных скачек, когда к финишу приходят только на следующее утро; коноого чапкан күлүктөй кызыганда

элирген фольк. (этот акын) подобен скакуну на дальнюю дистанцию, который чем дальше, тем больше возбуждается» (Юдахин 1965:402).

коок: историзм. Төөнүн терисинен жасалып, кылмыш кылган кишинин башына капталуучу топу. Тери кургаган сайын башты кыса берген. // Башына коок кийгизип, Эсенканга баралык; Башына коок капталып, мойнуна зоолу салынып, күндөгө колу байланып, бутуна кишен илинип. (Юдахин 1965:404).

кор: Сырдык сөз; төөнү сугаруу учурунда айтылат. Иран тилдеринде хоридан – «ич, же» маанисиндеги этиш; мунун учур чактык негизи – хор, кыргызча чайкор, канкор, сүткор сыяктуу сөздөргө кошулган (*Кыргыз адабий тилинин грамматикасы* 1980:469).

коргон I 1. крепость, твердыня, защита; базар коргон большая и нерушимая крепость; 2. высокая глинобитная ограда у могилы (ср. ноолу 2); 3. развалины; хан атаң көзү өткөндө, сарайы кулап болгондур, сакчылар турган аксарай, бузулуп коргон болгондур фольк. когда закрылись глаза твоего отца, хана, дворец его, видно, рухнул, дворец, где жила стража, видно, разрушаясь, превратился в развалины; 4. загон для овец (Юдахин 1965:406). Бул сөз орус тилине «курган» болуп өткөн. Азыркы Базар-Коргон районунун аты ушул сөздүн «чеп» деген маанисинен келип чыгышы мүмкүн, анткени райондун борборунан анча алыс эмес тоо этегинде жайгашкан Шыдыр айылында орто кылымдардагы ири чептин чалдыбары бар.

кош: Азыркы кыргыз тилиндеги алты омоним сөздүн бири болгон бул сырдык сөз койду айдоодо, же бир жакка кайрууда айтылат. Ал эми түрк тилинде болсо бул сөз этиш түркүмүнө кирип, «чурка-, жүгүр-» деген маанини туюндурат (ТРС 1994:563). Ушуну эске алганда, айтуучунун эркин туюндурган жогорудагы сырдык сөздүн түпкү мааниси ачыла түшөт, тактап айтканда, кош! деп айтуу менен биз койго «чурка!, жүгүр!» деп буйрук беребиз.

көгөрүп-татарып: Мындагы татар деген экинчи компонент байыркы түрк тилиндеги тат (дат, темирдин даты) (ДТС:541) деген атооч сөзгө этиш жасоочу –ар мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалган этиш сөз болуп эсептелет жана «дат баскан түскө келүү» деген маанини билдирет. Якут жана уйгур тилдеринде бүгүнкү күндө да өз алдынча колдонулат. К.Сейдакматовдун ою боюнча, бул компоненттин көг-өр жана кыз-ар деген эки башка түстү билдирген атоочтордон уюшулган этиштер менен бирге колдонулушу металлдардын дат басканда ар башка түскө ээ болушу менен түшүндүрүлөт. (Сейдакматов 1988:216).

көзүлдүрүк: Азыр кыргыз тилинин түштүк диалектисинде «көз айнек» маанисинде колдонулат, көзүлдүрүк деп да айтылат: кара көзүлдүрүк тагынып алыптыр; атамдын көзүлдүрүгү сынып калды (Мукамбаев

2009:532). Байыркы түрк тилинде көзүлдүрүк атка карата колдонулуп, анын көзүнө тагылган буюмду билдирген (*ДТС 1969:321*).

көйнөк-көнчөк: Мындагы «көнчөк» сөзү кыргыз тилинде азыр «көйнөк» маанисинде өз алдынча колдонулбайт. Бул сөз айрым түрк тилдеринде «ыштан, шым» маанисинде колдонулгандыктан, бул сөздү көн «тери» дегенге –чек мүчөсүнүн жалганышынан улам (көн+чек= көнчөк «тери шым») келип чыккан деп божомолдошот. Ал эми башкалар бул сөздүн тегин «төш, көкүрөк» маанисиндеги байыркы «көң» деген сөз менен байланыштырышат (*ЭСТЯ 1997:105*). Бирок муну «чака» маанисиндеги «көнөк-көнчөк» менен чаташтырууга болбойт, анткени мындагы «көнчөк» - көнөчөктүн («териден жасалган кичинекей чака») кыскарган формасы.

Мындан тышкары, көнчөк сөзүнүн башка маанилери да бар: «көнчөк 1. мочка уха; эки кулагынын көнчөгүнөн илинген кичинекей иймек маленькие серьги, вдетые в мочки ушей; 2. подгрудок (быка, коровы); 3. *этно.* металлический подвесок на приплетённой косе (см. чачпак; к этой косе женщины привязывали напёрстки, ключи и т. п.)// жалаң алтын баары ачкыч, көнчөгүнө тактырып фольк. велев ей нацепить на көнчөк ключи, все золотистые (и тем украсить её); көнчөгүндө он башка оймөк жүргөн экен го на её көнчөк'е было десять разных напёрстков; 4. *южн.* то же, что мончок; көкүрөгүң, көнчөгүң, көкөйдү кескен фольк. твои бусы на груди (и) твои груди извели (меня); 5. *южн.* тубетейка, отделанная бисером, блёстками (головной убор невесты); 6. *тяньш.* один из видов сөйкө (см. сөйкө I); 7. верхняя узкая часть дверного полотнища юрты» (*Юдахин 1965*).

көксө: Азыркы кыргыз тилинде атооч жана этиш түрүндөгү эки омоним сөз бар: көксө I сильное желание; көксөсү сууду или көксөсү басылды; көксө- II желать, сильно желать, стремиться (*Юдахин 1965:418*). «Сууса» деген сөздөгү сыяктуу эле бул сөздүн да түбү «көк» (асман, бул сөз бизге иран тилдеринен кирген) дегенге барып такалат, анткени байыркы мезгилде бул сөздүн мааниси төмөнкүдөй болгон: көксө желать возвыситься до неба (*ДТС 1969:313*). К.Сейдакматовдун пикири боюнча, кыргыз тилиндеги көпчүлүк түрк тилдеринен учурабаган сама этиши да ушул эле модель менен арапча самао (асман) деген сөзгө жогорудагы мүчөнүн жалганышы, же болбосо этиш катары колдонулуп калышы менен пайда болгон. Окумуштуу мындан тышкары эңсе этиши да эң деген күчөтмө бөлүкчөдөн келип чыкканын жана «эң жакшы, мыкты нерсени каалоо, тилөө» деген маанини туюндурарын белгилейт (*Сейдакматов 1988:205*). Соңку пикир чындыкка коошпой тургандай сезилет, анткени байыркы түрк тилдеринде эн//ин деген уңгунун өзү эле «сильно желать, томиться» деген маанини билдиргени белгилүү (*ЭСТЯ 1974:757*).

көлөч//көлөш: Түштүк диалектиде кэлэч// кэлэш деп да айтылат. Кыргыз тилине орус тилинен (галоши), орус тилине болсо немис тилинен (Galosche)

кирген. Орус тилин тазалайбыз дегендер учурунда бул сөздүн ордуна мокроступ деген төл сөздү сунуш кылышканы менен алынып кеткен эмес. Көлөч адатта резинадан жасалат, буга чейинки териден жасалганы *кепич* деген иран тилдеринен кирген сөз менен аталып келген. «Ж.Абдыракмановдун ушуга байланыштуу дагы бир мисалында бир сүткор кыргызга берген бир жуп көлөшү үчүн арадан үч жылдан кийин тайлактуу төө, бир жылкы алганы айтылат.». «Бут кийим мурунку бойдон — бийик такалуу өтүк сакталып кала берген, бирок такасы жок жана жумшак тамандуу өтүктөр – маасы көбүрөөк тарай баштаган. Аларды булгаары көлөчтөр — кепич менен, сейрек учурда резина көлөч менен кийишкен.» (КЫРГЫЗ ЭЛИНИН МАДАНИЯТЫНЫН ОЧЕРКИ) «Күн төбөдөн тоголду, Күлүгүм көлөч жоголду, Ай төбөдөн тоголду, Аягыма чак келген Алтынчы көлөч жоголду» (*Коргоол*)

көн: Байыркы түрк тилинде бул сөз азыркы кыргыз тилиндеги сыяктуу эле «ийленген тери» деген маанини билдирген (*ДТС 1969:314*). Ушундай териден жасалган чака «көнөк» деп аталып, чоргосу болгон жана көбүнчө бээ сааш үчүн колдонулган. Кичирээги *көнөчөк* деп аталып, көбүнчө төөнүн терисинен жасалган (*Юдахин 1965:422*). *Көнөк* сөзү азыр колдонуудан калып, өз ордун *чакага* бошотуп берип, архаизмге айланып калгандыктан, «көнөктөп куюу», «көнөк баш» деген сыяктуу сөз айкаштарынын курамынан гана кездешет.

Белгилүү болгондой, жогорудагы *көн* атоочунун *көн-* деген («макул болуу; үйрөнүп калуу» маанисиндеги) этиш омоними бар. Байыркы мезгилде бул экөөнүн ортосунда маанилик байланыш болсо керек, анткени *көн* этиши ошол мезгилде төмөнкүдөй маанилерди билдирген: 1. выпрямляться; йыгач көнди дерево выпрямилось; 2. исправляться, становиться на правильный путь; эр йолка көнди мужчина стал на правильный путь; 3. исправляться, становиться покладистым, смирным; тосун ат көнди норовистый конь стал смирным (*ДТС 1969:314*). Байкалып тургандай, жогорудагы маанилердин бардыгында тери ийлөө ишинин издери кандайдыр бир деңгээлде сакталып калган. Буга далил боло турган дагы бир нерсе, азыркы кыргыз тилинде *көндөн* жасалган *көнүк* сөзү атооч катары да, этиш катары колдонула берет: көнүк I привычка, навык; чийнеге салар көлүк жок, мурунтан мындай көнүк жок (фольклор); көнүк II привыкать, приобретать привычку, приобретать навык; укурук салбас азоолор, жүгөндөп минсе көнүгөт (*Токтогул*) (*Юдахин 1965:422*).

көнчөк: К.Юдахин бул сөздүн төмөнкүдөй маанилерин берген: «көнчөк 1. мочка уха; эки кулагынын көнчөгүнөн илинген кичинекей иймек маленькие серьги, вдетые в мочки ушей; 2. подгрудок (быка, коровы); 3. этн. металлический подвесок на приплетённой косе (см. чачпак; к этой косе женщины привязывали напёрстки, ключи и т. п.) жалаң алтын баары ачкыч, көнчөгүнө тактырып фольк. велев ей нацепить на көнчөк ключи, все золотистые (и тем украсить её); көнчөгүндө он башка оймук жүргөн экен го

на её көнчөкө было десять разных напёрстков; 4. *южн.* то же, что мончок; көкүрөгүң, көнчөгүң, көкөйдү кескен *фольк.* твои бусы на груди (и) твои груди извели (меня); 5. *южн.* тубетейка, отделанная бисером, блёстками (головной убор невесты); 6. *тяньш.* один из видов сөйкө (см. сөйкө I); 7. верхняя узкая часть дверного полотнища юрты (*Юдахин 1965:423*).

Мындан тышкары, бул сөз көнөк-көнчөктөр «разного рода ведёрки», көөкөр-көнчөк «всякая мелкая посуда из кожи», көйнөк-көнчөк «платышки, рубашонки» деген кош сөздөрдүн курамынан да кездешет (*Юдахин 1965*). Байкалып тургандай, мында да көн сөзүнүн байыркы «тери» деген мааниси сакталып калган.

көңкө: Орус тилиндеги конка «ат чегилген трамвай» деген сөз кыргыз тилине ушул шекилинде кирген. Конка шаар транспорту катары 19-кылымдан баштап 20-кылымдын башына чейин колдонулган. Москвада 1912-жылга, Санкт-Петербургда 1917-жылга чейин жүрүп турган. Кыргыз тилинде 1. конка; 2. автобус деген мааниси туюндурган (*Юдахин 1965:423*). Кийинчерээк бул сөз автобуска ордун бошотуп берип, архаизмге айланган.

көңүл: «көңүл 1. адамдын ой-сезими, маанайы; 2. көөн, назар, ой-пикир, санаа; 3. бирөөгө карата айтылган, билдирилген ниет, тилек, пейил» (*КТС 2015:59*). Байыркы мезгилде бул сөз «жүрөк» маанисинде да колдонулган: «сөз көңүлкө сиңди слово дошло до сердца» (*ДТС 1969:315*). Этимологдордун ою боюнча, бул сөздүн теги «төш, көкүрөк» маанисиндеги байыркы «көң» деген сөзгө барып такалат (*ЭСТЯ 1980:75-77*). Сыягы, ал азыркы кыргыз тилинде «көңүл» менен жарыша колдонулган «көөн» түрүндө сакталып калган: Кыздын көөнү//көңүлү кызылда.

көөкөр: Жылкы, төө терисинен жасалган, суюктук куюп пайдаланууга ылайыкталган мойну ичке, түбү жазы идиш; Көк шибери жайкалган, көөкөрдө кымыз чайкалган (Үмөталиев) (*КТС 2010:786*). Муну азыркы көкүрөк деген сөз менен тектеш деп айтууга болот, анткени түрк тилдерине тектеш монгол тилдерине кирген калмак тилинде көкүр «упчу» жана «көөкөр» маанисин билдирет. Ушуга караганда, көөкөр байыркы мезгилде бээнин же төөнүн желин терисинен жасалса керек. Кийин башка териден жасалса да, аты ошол бойдон кала бериши мүмкүн. Азыркы көөкөрдүн эки жакка кайрыла уурчуктанып турган бөлүктөрү алгач эки эмчектин элесин берген элемент болушу мүмкүн (*Сейдакматов 1988:157-158*). Табыштар сынган кабырганы түз бүтүрүү үчүн оорулууга көөкөр үйлөтүшкөн. Таластагы «Манас ордо» комплексинде турган 7-8-кылымдарга таандык бир балбалдын белинде көөкөрдүн сүрөтү бар. Айрым маалыматтарга караганда, чака сыяктуу андан чоң идиш көнөк уйдун желин терисинен жасалган.

көөрчөк: Кымызга же айранга кой-эчкинин бир аз сүтү кошулуп, чайкалып жасалган суусун тамактын аты. Көбүр этишине –чек мүчөсүнүн

жалганышынан пайда болуп, «көбүрмө, көбүрүп турган» деген маанини туюндурат. Көбүрчөк кийин кыскарып, көөрчөк болуп калган (*Сейдакматов 1988:158*).

көрөгөн: Адатта *Амир Темир көрөгөн* деген Темирландын бир атында кездешкен бул сөз биз ойлогондой «көрөгөч» деген маанини билдирбейт. Түрктөшүп кеткен монголдордун барлас уруусунан чыккан Амир Темирдин элинин тилинде күйөө бала «гурган» деп аталат жана кыргыз тилинде жогоркудай болуп өзгөргөн. Ал эми *амир* деген титул арап тилинен кирип, «бек» дегенди билдирет.

Салт боюнча, Чыңгыз хандын тукумдары гана такка отура алгандыктан, Амир Темир аларга күйөө бала болуп, иш жүзүндө бийликти өзү кармаган жана өзүн «амир Темир гурган» деп атаган. Согушта жарадар болуп, аксап калгандыктан, түрктөр аны Аксак Темир, перс тилдүүлөр Темирлан (ленг «аксак») деп аташкан. Европалыктар Тамерлан дешет.

коч: Англис тилинде өтө көп колдонулган түрк сөздөрүнүн бири – *coach* (коуч). Негизги мааниси – «үстү жабык чоң араба». Европа тилдеринин этимологиялык сөздүктөрүндө *coach* сөзүнүн төркүнүн алгачкы жолу ушундай араба жасалган Венгриядагы *Kocs* кыштагы менен байланыштырышат. Бирок айрым окумуштуулардын ою боюнча, бул пикир чындыкка анча коошо бербейт. Анткени бул сөз байыркы орус тилинде да болгон: *кочь* «көчкөндө колдонулуучу үстү жабык чоң араба». Кийинчерээк бул сөздөн *кочевать*, *кочевник*, *кочевье*, *кош*, *кошевой*, *кощей*, *куча* деген сыяктуу сөздөр пайда болгон. Ушундан улам алар бул сөз орустарга, венгерлерге жана немистерге (*kutsche* түрүндө) түрк тилдүү элдерден, тагыраак айтканда, түрк-аварлардан, а балким, алардын бабалары – гунндардан түздөн-түз өтсө керек деп божомолдошот.

кулан өөк: «Таң кулан өөк болуу» фразеологизминен кездешүүчү *өөк* сөзү азыр сейрек колдонулат. Анын төмөнкүдөй маанилери бар: 1. Мал терисинин көкүрөк жаккы бөлүгү; Бугунун өөгүн тилдирип, жебеге кере тарттырып (фольклор); 2. Малдын көкүрөк жак капталы (*КТС 2010:1023*). Малдын терисин көкүрөктөн баштап узунунан тилүү өөктөө деп аталат. Куландын ичи ак болгондуктан, таң атканын туюндурган жогорку фразеологизм жаралса керек.

кулжа: «1. Аркардын эркеги. 2. Элдик календарь боюнча июнь айы» (*КТС 2010:811*). «Байыркы түрк тилинде *коч*, *кочор*, *кочкар* сөздөрү азыркы кыргызча *кочкор* сөзүнүн маанисин берген. Монгол тилиндеги *хуц* сөзү кыргыз тилинде *кочкорду* тергегенде *куча* болуп айтылат. Бул *куча* сөзү монгол тилинен кабыл алынган, монголчо *хуц* сөзү түркчө *коч* сөзүнүн үндүү тыбышы алмашкан варианты дешке болот. Монголчо *хуц* сөзүнүн келип чыгышы жөнүндө мындай пикир айтуу ылайык келет. Кыргыз тилиндеги

кулжа сөзү монголчо *угалз* сөзүнүн башкы у тыбышы түшүшүнөн жаралган. Ал эми *гулзайх* этишинде сөз башындагы у тыбышы монгол тилинин өзүндө түшүп, «ийрилүү, ийилүү» маанисин берет. Ушуга караганда *угалз//гулз* деген сөздүн өзү байыркы монгол тилинде «ийри, ийрилген» маанисин билдирген. Анткени кулжанын мүйүзү имерилип, чыгырык сыяктанып өскөнү ушундай аталышына себеп болгон. Ошол *угалз* сөзү *кулжа* болуп өзгөрсө, кийин л тыбышы түшүүдөн *кужа* > *куча* болуп калган. Монголчо *куц(а)* сөзү түрк тилине байыркы кезде *коч* болуп кабыл алынса, кийин кыргыз тилине *куча* түрүндө кабыл алынган» (Сейдакматов 1988:150).

кум: «чоподон жасалган карапа идиш; кумга эгин, ун, талкан салат, бозо куят» (Мукамбаев 2009:90). Бул сөз кыргыз тилине иран тилдеринен келген.

курт: Айрым түрк тилдеринде, анын ичинде Түркия түрк тилинде «бөрү, карышкыр» маанисин туюндурган бул сөздүн азыркы кыргыз тилиндеги мааниси башка. Бирок бул сөздүн байыркы мааниси «куш-курт» деген деген кош сөздө сакталып калган. Алсак, К.К.Юдахин бул кош сөздүн маанисин «животные, животный мир, живые существа» деп чечмелеген (Юдахин 1965:457). Ал эми кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө бул «бөрү, карышкыр» маанисиндеги эски сөз экендиги белгиленген (КТС 2010:821). Сыягы, «куш-курт» деген кош сөз «ит-куш» деген сыяктуу эле «бөрү» деген табу сөздүн ордуна колдонулган болсо керек. Түшүндүрмө сөздүктө берилген мисал да ушуну тастыктап тургансыйт: «Мал куш-курттан аман болсо, жакында жайлоого көчөбүз» (КТС 2010:821). Мындан тышкары, кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде бул сөз «бөрү» маанисинде азыр да колдонулат: «курт I батк. бөрү; куртка бүгүн каракчы койовуз» (Мукамбаев 2009:565).

Белгилей кете турган нерсе, түрк тилинде жогорудагы курт сөзүнүн кыргыз тилиндегидей эле «червь» маанисин туюндурган омоним түгөйү да бар. Сыягы, бул эки омоним байыркы мезгилдерде көп маанини туюндурган бир сөз болуп, алгачкы мааниси «червь» болсо керек жана «бөрү, карышкыр» деген мааниси табуга (атын атоого тыюу салууга) байланыштуу кийинчерээк пайда болсо керек. Түрк тилиндеги бөжөк «насекомое» деген сөздүн түркмөн тилинде «бөрү» деген мааниде да колдонулушу буга далил боло алат (ЭСТЯ:168).

куртка: Байыркы учурда бул сөз «кемпир, карыган аял» дегенди билдирген. Махмуд Кашгаринин сөздүгүнөн кездешет: «куртка бүдик билмес йерим тар тер кемпир бий билбейт жерим тар дейт». Кыргыз тилинде жер аты катары сакталып калган: белгилүү болгондой, айтылуу Тоголок Молдо атабыздын жери ушундай аталат. Мындан тышкары, «кары-куртан» деген кош сөздүн курамында да ушул сөздүн изи бар сыяктанат.

кушкана: < пер. гөшт «эт» + ар. ханэ «имарат»; алкы бузук жан бактыларды «кушкананын дөбөтүндөй» дешип, шылдындашар эле» (Малаев 2011:101). «Мал союу жана союлган малдын эттерин белгилүү тартиби боюнча жөнгө келтирүү жумуштарын аткара турган иш жайы» (КТС 2015:111). Мындагы биринчи компонент кыргыз тилинин түштүк диалектисинде «гөш» түрүндө колдонулат. Ошентип, бир эле иранизм «куш» жана «гөш» болуп эки түрдүү кабыл алынып калган.

күйөө: «Азыркы кыргызча күйөө сөзү байыркы түрк тилинде күдөгү түрүндө болгон (ДТС 1969:324). Ал күд+өгү бөлүктөрүнөн куралган. Байыркы түркчө күд этиши «1) сактоо, кароо, багуу; 2) багуу, кайтаруу» маанисин берген (ДТС 1969:322). Ошол этишке зат атооч жасоочу –агу мүчөсү жалганып, күдөгү сөзү келип чыккан. Бул мүчө жалгануудан келип чыккан сөз «багылган, кайтарылган» дегенге жакын маани берген. Анткени күйөө бала байыркы монголдордо, түрктөрдө белгилүү мөөнөткө чейин кайын атасынын үйүндө жашаган. Ошол кезде аны бирөө өлтүрүп кетпесин үчүн мейман катары кастарлап күтүп алган. Ушул себептен байыркы түркчө күдөн «конок, мейман» сөзү менен күдөгү «күйөө» сөзү бир уңгудан келип чыккан. Анткени конок да, күйөө да багууда, кайтарууда болгон. Алар майып болуп калса, үй ээси айыпка жыгылып, эки уруу элдин кагылышына алып келген.» (Сейдакматов 1988:166-167).

күлтүк: Күлтүк - баланын сийдиги, заңы чогулушу үчүн бешиктин алды жагына орнотулуп коюлуучу идиш (КТС 2010:839). Адатта ал чоподон же жыгачтан жасалат. Мурун кийизден да жасалган деген маалыматтар бар. Бирок азыркы күндө айнектен, пластмассадан жасалган идиштерди да колдонуп жүрүшөт. Бешиктеги баланын сийдиги ары-бери чайпалып, чачырабаш үчүн күлтүккө күл салып коюшат. «Күлтүк» деген сөздүн теги да ушуга байланыштуу, башкача айтканда, «күл салынган идиш» деген маанини туюндурган бул сөз тыбыштык жактан *күл+лүк* > *күл+дүк* > *күлтүк* болуп өзгөргөн деп божомолдоого болот. Буга байланыштуу «күлтүгү жок» деген фразеологизм бар, ал «уятсыз, уяты жок, абийирсиз» деген маанини туюндурат (КТФС 2001:337). Кыргыз тилинин айрым говорлорунда (мисалы, Чаткал говорунда) бул идиш «түбөк» деп аталат.

күндө: *историзм*. Колго салынуучу кишен. // Зоолу салып мойнуна, күндө салып колуна; Колумду байла күндөгө, корстон болбо дүйнөгө. (Юдахин 1965:466).

күчү-күчү: Итти чакыруу үчүн колдонулган сырдык сөз. Түрк тилинде *күчүк* «кичине, кичинекей» деген маанини билдирет. Демек, иттин баласынын аталышы жана аны чакыруучу сырдык сөз ушул сөздөн келип чыккан. Кыргыз тилинде кичик түрүндө сакталып, «Улук болсоң, кичик бол» деген сыяктуу макалдардын курамынан кездешет. Түрк тилинде «бала» мааниси да бар.

кыз-кыркын: Байыркы түрк тилинде *кыркын* деген сөз «невольница, наложница» деген маанини билдирген (ДТС 1969:446) жана азыркы кыргыз тилиндегидей эле *кыз-кыркын* деген кош сөз түрүндө да колдонулуп, «невольницы, наложницы» деген маанини туюндурган (ДТС:1969:449). Бул компоненттин байыркы мааниси «кыз» болгон деген божомол бар (ЭСТЯ 1997:238). Бул боюнча кыргыз тилинде кызыктуу материалдар бар. Алсак, К.К.Юдахиндин сөздүгүнөн төмөнкүдөй этнографиялык материалдар кездешет: «чач кырк- *ист.* отрезать косу (самое позорное наказание женщины); чачы кыркылган аялдар адам катарынан чыгуучу женщины с отрезанной косой уже не считались за людей (Юдахин 1965:852). Сыягы, олжого келип, чачы кыркылган же кесилген кыз-келиндер да алардын катарына кирген. Кырк- жана кес- деген этиштер синоним болгондуктан, *келин-кесек* жана *кемпир-кесек* деген кош сөздөрдүн курамындагы *кесек* компонентин да *кыркын* компонентинин синоними катары карап, жогоруда көрсөтүлгөн «невольница, наложница» мааниси бул компонентке да тиешелүү болсо керек деп божомолдоого болот.

кызыл-тазыл: «кызыл аралаш ар түрдүү түс» (КТС 2010:860); «разного рода красные предметы» (Юдахин 1965:478). Мындагы *тазыл* деген компонент азыр өз алдынча колдонулбайт жана мааниси да унутулуп калган. Сыягы, бул сөздүн төркүнү байыркы тилибиздеги *там* (азыркы дат, темирдин даты) (ДТС 1969:541) деген сөзгө барып такалат. Буга –ар мүчөсүнүн жалганышы менен *татар* этиши пайда болуп, «дат баскан түскө келүү» маанисин туюндурган. Якут жана уйгур тилдеринде бүгүнкү күндө да өз алдынча колдонулат. Ал эми кыргыз тилинде *кызарып-татарып*, *көгөрүп-татарып* деген кош сөздөрдүн курамынан кездешет. К.Сейдакматовдун ою боюнча, бул компоненттин *көг-өр* жана *кыз-ар* деген эки башка түстү билдирген атоочтордон уюшулган этиштер менен бирге колдонулушу металлдардын дат басканда ар башка түскө ээ болушу менен түшүндүрүлөт. (Сейдакматов 1988:216).

Кызыл сын атоочу *кыз-ар* деген этиш сыяктуу кызы деген уңгуга –ыл мүчөсүнүн жалганышы менен жаралганына таянып, тазыл сын атоочу да адегенде тат-ыл шекилинде пайда болуп, кийинчерээк чогуу колдонулуп жүргөндүктөн кызылдын таасири менен тазыл болуп калса керек болжолдоого болот. Жогоруда *кызыл-тазыл* кош сөзүнүн «кызыл аралаш ар түрдүү түс» деп чечмеленип жатышы да металлдардын дат басканда ар башка түскө ээ болушу менен байланыштуу болсо керек. Кызыл-тазыл кырмызы, Кыргагын тартсам бөлүнбөйт, Кыжылдаган манжуудан Сага кылчаяр адам көрүнбөйт. («Манас»)

кына: Арап тилиндеги *hinna* кыргыз тилине *кына*, орус тилине *хна* болуп өткөн: «кына хна (красящее растение, употребляемое для окрашивания ногтей и рук); илим башка жугат, кына ташка чыгат *погов.* наука к голове прилипает» (Юдахин 1965).

кырмызы: «кырмызы 1. красный; кырмызы кызыл ярко-красный; 2. красный шёлк; кырмызы көйнөк платье из красного шёлка; кырмызы кийген кыздар девушки в красных шёлковых платьях» (Юдахин 1965:496). К.Малаевдин ою боюнча бул сөз арап тилинен келген: «кырмызы (ар. кирмизий – чымкый кызыл) – бетиң кызыл кырмызы, бул жалгандын нур кызы (эл ырынан); кытайдын кырмызы кызыл дарысынан сыйпады» (Малаев 2011:104). Мындан тышкары, кыргыз тилинин түштүк диалектисиндеги «фиолетовый» маанисин туюндурган «кырмески» деген сөз да ушул «кырмызы» менен тектеш болушу мүмкүн.

кычкач: Бул сөздүн мааниси жана мурунку тыбыштык турпаты түрк тилиндеги «кыскач» деген эквивалентинен даана көрүнөт (TPC 1994:544).

мал-теге: Мааниси К.К.Юдахиндин сөздүгүндө «скот, всякий кот» деп берилген (Юдахин 1965:717) бул кош сөздүн *теге* деген компоненти «төө» деген маанини билдирет. Бул боюнча К.Сейдакматовдун эмгегинде кеңири маалымат берилген (Сейдакматов 1988:225).

малай: «Кызматчы (бала)» маанисиндеги бул сөз кыргыз тилине 19-кылымда татар тилинен кирген. Ал эми татарлар бул сөздү орус тилинен алышкан: малай < малый «парень, молодец».

Манжылы-Ата: Ысык-Көлдүн түштүк жээгиндеги бул мазарды кээде Манжалы-Ата деп аташат, бирок биздин оюбузча, бул туура эмес. *Манжы* деген сөз азыр кыргыз тилинде колдонулбайт, бирок хакас тилинде *манчы* түрүндө кездешип, «лента на шаманском костюме; ритуальный костюм» деген маанини билдирет. Ушундан улам ушул жерди байырлаган байыркы бабабыз бакшынын (шамандын) кийимин кийип жүрсө керек жана ушундан улам мазардын аты Манжылы (Манжылуу)-Ата болуп калса керек деп божомолдоого болот. Ал эми *Манжалуу* деген вариантына келе турган болсок, *манжа* деген сөз «беш» деген маанисинде иран тилдеринен өздөштүрүлгөн жана жогорудагы ыйык мазардын контекстине анча коошо бербегендиктен, муну элдик этимологиянын бир мисалы катары карасак болот.

мекеме: Кыргыз тилинде «белгилүү штаттагы кызматкерлери, администрациясы бар соода, айыл чарба ж.б. тармактарын башкарган уюм. Мамлекеттик мекеме. Илимий мекеме» (КТТС 2011:917) маанисинде колдонулган бул сөздүн арап тилиндеги түпкү мааниси башкача: мэхкэмэ «сот» (Малаев 2011:113).

мири: «мири ир. 1. талас. пятак, пять копеек; 2. южн.: мириден сириге чейин до деталей; до мелочей; миринден сириге чейин билем я тебя насквозь вижу, я о тебе буквально всё знаю.// муру II то же, что мири; беш мүрүгө пайда жок на четвертак (букв. на пять пятаков) нет пользы (Юдахин 1965).

мисбек: «мисбек ар. редко 1. зубочистка; 2. название растения, из которого делают зубочистки (растение это имеет кисловатый вкус)» (Юдахин 1965:528).

мончок: «мончок 1. бусинка, бусы; суу мончок 1) мелкая бусинка; 2) ожерелье из мелких бус; суу мончоктой жашы кубанган жүзүнөн куюла берди от радости по её лицу катились слёзы, будто бусинки; 2. (точнее тамак мончок) ожерелье; тамактан аяган мончок курусун погов. ну его, это ожерелье, когда нужно питание; кулак мончок южн. серьги; чач мончок металлические украшения, подвески на конце женской косы (часто подвешиваются и ключи; при ходьбе эти украшения позвякивают); чач мончок шылдыр этип подвязки на косе звякнули; аттардын бутуна жармашкан муз келиндин чач мончогундай шылдырайт лёд, настывший на ногах коней, позвякивает, как подвески на косе молодухи; көк мончок 1) бирюза; 2) бирюзовые бусы; < мончоктой кыз хорошенькая, миловидная девушка или девочка; ала мончок южн. узор вышивки в виде четырёхугольника; көз мончок этн. бусинка с изображением глаз, вешаемая на ребёнка и якобы предохраняющая его от сглаза; журөк мончок (или журөк таш) этн. детский амулет в виде сердца, якобы предохраняющий от испуга; жапайы мончок южн. то же, что чечек; кичигимде жапайы мончок чыгыптыр в детстве у меня была оспа» (Юдахин 1965:532).

Адегенде моюнга тагылган нерсени билдирген «моюнчак» сөзү кийинчерээк «мончок» болуп кыскарган. Мындай кыскаруу түрк тилинен да байкалат: бойунжак > бонжук «мончок».

мөгөдөй салбыроо: «абдан сурануу, аябай өтүнүү»: Мөгөдөй салбырап алдыңа келип отурам, эмне кылсаң, өзүң бил («Кыргызстан маданияты»). «Мөгөдөй ийилүү» деп да айтылат: Сайра жалынып-жалбарып, мөгөдөй ийилип жанында турат (Сыдыкбеков) (КТФС 2001:364). Мындагы мөгө сөзү иран тилдеринен өткөн: мөгө < миве «жемиш». Кыргыз тилинде «мөмө, мийба» түрүндө да колдонулат жана тилдин азыркы абалында «мөмө» түрү басымдуулук кылат. Сен бир бакча миваларың келишкен, Мен жүргүнчү ооз тийген жемиштен, Сүйүү деген –сүйүү эмес бетинден, Сүйүү деген – сүзүп өтүү деңизден. (Алыкул Осмонов. «Сулууга»). Саягы, бул фразеологизм кишинин абалын бутактары ийилген мөмөлүү бакка окшоштуруудан улам келип чыкса керек.

мунара: Арап тилиндеги манара «маяк» түрк тилине минара түрүндө өтүп, андан европалыктар minaret деп алышкан да, кийинчерээк орус тилине ушул соңку турпатында кирген (Фасмер). Кыргыз тилинде «мунара//мунар» болуп эки түрдө колдонулат. //мунарга жарык жагылып, добулбас бекем кагылып фольк. на башне огонь зажётся, в барабан сильно ударили; бир мунарага жеталбай атып, бир мунарага бутун арткан погов. не достигнув одного

минарета, протягивает ногу к другому (не закончив одного, хватается за другое) (*Юдахин 1965*).

Ал эми К.Малаевдин ою боюнча, мунара - арап тилиндеги мунэхэрэ «үн салуу, кыйкыруу» деген сөздүн өзгөргөн түрү. Азыркы Бурана деген энчилүү ат да ушул сөздөн келип чыккан (*Малаев 2011:117*).

мурдун балта кеспөө: «Кенебөө, тоготпоо, камаарап койбоо» маанисиндеги бул фразеологизмдин курамындагы «мурдун» деген сөздүн баштапкы формасы «мурутун» болгон: *мурдун* < *мурутун*. Бирок кийинчерээк көп колдонуунун жана тилдеги үнөмдөө мыйзамынын натыйжасында «мурдун» болуп кыскарып кеткен. «Мурутун балта кеспейт» десек, бул туруктуу сөз айкашынын мааниси түшүнүктүү болот.

мурт: Иран тилдериндеги мурд «өлүм» деген сөз кыргыз тилине кирип, «күтүүсүз өлүм» маанисинде колдонулуп калган. // Шиберге койсо өрт кеткен, Шилтегени мурт кеткен («Манас»)

мыйык: «Мыйыгынан күлүү» деген фразеологизмде гана сакталып калган бул сөздүн мааниси азыркы кыргыз тилинде бүдөмүк. Түрк тилинде бул сөз «быйык» түрүндө колдонулуп, «мурут» деген маанини билдирет (*TPC 1994:114*). Белгилей кете турган нерсе, жогорудагы фразеологизм түрк тилинде да кездешет: «быйык алтындан гүлмек ухмыляться, посмеиваться» (*TPC 1994:114*). Кыргыз тилинде бул фразеологизмдин «мурутунан күлүү//жылмаюу» деген да варианты бар (*КТФС 2001:367*). Ушундан улам кыргыз тилинде «мыйык» жана «мурут» деген сөздөр бир кездерде синоним катары колдонулуп жүргөн болсо керек деп божомолдоого болот.

Бул эки тилдеги эки сөздү салыштыруу дагы бир фразеологизмдин төркүнүн аныктоого мүмкүнчүлүк берет. Алсак, түрк тилиндеги «быйыгыны балта кесмез олмак» деген фразеологизм кыргыз тилиндеги «мурдун балта кеспөө» деген фразеологизм менен маанилеш. Азыркы кыргыз тилинде «кенебөө, тоготпоо, камаарап койбоо» маанисиндеги бул фразеологизмдин курамындагы «мурдун» деген сөздүн баштапкы формасы «мурутун» болсо керек деп божомолдоого болот: *мурдун* < *мурутун*. Бирок кийинчерээк көп колдонуунун жана тилдеги үнөмдөө мыйзамынын натыйжасында «мурдун» болуп кыскарып кеткен. Баштапкы формасында «мурутун балта кеспейт» десек, бул туруктуу сөз айкашынын мааниси түшүнүктүү боло түшөт. «Мурутун» дегендин «мурдун» болуп кыскарып кетишинен улам маани түшүнүксүз болуп, «мурдун балта кеспөө» деген фразеологизмдин «мурду балта кеспөө» деген жаңылыш варианты келип чыккан (*КТФС 2001:365*).

Ушундай эле көрүнүш «мурдумду туура кесип берейин» деген фразеологизмден да байкалат. Эгер муну «мурутумду туура кесип берейин» деп айта турган болсок, мааниси дароо ачыла түшөт, анткени кыргыз салтында кыз-келиндер үчүн чач кыркуу кандай оор жаза болсо, эркектер

үчүн сакал-мурутту кыркуу ошондой эле оор жаза болгон: «сакал кырк- 1) стричь, обрезать бороду; 2) *этно.* обрезать бороду (одно из позорных наказаний для мужчины; ср. чач кырк-, см. чач I); сакалың жулунгур! пусть будет выдрана твоя борода!; сакалың кыркылгыр! пусть будет срезана твоя борода!; сакалың өрттөнгүр! сгори твоя борода! (очень оскорбительная брань, форма проклятия по адресу мужчины); кыркылып калсын сакалым! *фольк.* да будет мне позор!; сакалым өрттөндү опозорился я, срам моей головушке; сакалыңыз эмнеден өрттөндү? чем вы осрамились?; сакалы өрттөнүп кетпейби! да разве это не будет для него позором!; сакалың күйгөн наадан! будь ты проклят, невежда!» (Юдахин 1965). Көрүнүп тургандай, жогорудагы «сакалым кыркылсын» деген мисал «мурутумду туура кесип берейин» менен үндөшүп турат.

Биздин оюбузча, «эч нерсе билбеген, көрбөгөн киши болуп актанып чыга берүү» маанисиндеги «мурдун тазалоо» деген фразеологизм (КТФС 2001:366) да «мурутун тазалоо» деп айтылса, туура болуп, анын келип чыгышы да биз үчүн түшүнүктүү болмок.

обосол: 1905-жылдан кийин Кыргызстанга келип отурукташкан орус же украин дыйкандарын кыргыздар ушундай дешкен. Орус тилиндеги новосёл сөзү ушундай кыргызчалашкан (Юдахин 1965).

ойрот: «ойротто жок. Теңдешсиз, баа жеткис, эң мыкты. Омурткасы он кула, Ойротто жок чоң кула» («Семетей») (КТФС 2001:375).

«ойрот (в научной литературе ойрат) 1.: ойротто жок или ойроттон озгон бесподобный, не имеющий себе равного; ойротто жок ойронум, кыргызда жок кайраным *фольк.* мой молодец, какого в свете нет, мой дорогой, какого среди киргизов нет; ойротко дүңү тарады он прославился на весь мир; оюн, кызык, тамаша – ойротто жок кеп болду *фольк.* игры, шутки, забавы — было такое, чего в мире не бывало; 2. народ, народные массы; ойротко айтам мен, Манас, ойнойт экен деп Манас, ойлобосун кары-жаш *фольк.* народу говорю я, Манас, пусть не думает стар и млад, мол, шутит богатырь Манас» (Юдахин 1965).

Сыягы, бул фразеологизмдин чыгыш теги XIV-XV кылымдарга, кыргыздар үч монгол уруусу менен биригип Алтайда Ойрот биримдигин түзгөн мезгилге барып такалат. XIV кылымдын аягында бул биримдикти Алтай кыргыздарынан чыккан Угечи кашка бийлеп турган (Мокеев А. *Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане. Бишкек, 2010:93-98*).

окей: Орус тили аркылуу өтүп, азыр жаштар көп колдоно баштаган бул англисче сөздүн төркүнү мындай деп жүрүшөт: АКШ президенти Жексонго бир документти алып келишсе, ал окуп чыгып, «All correct!» (ол корект) «Бардыгы туура!» деп айтат да, муну кыскартып жазып, колун коюп коёт. Бирок ал жогорудагы сөздөрдү жазылышынча эмес (анда «А. С.» болмок),

айтылышынча «О.К.» деп жазат. Ошентип, анын резолюциясы англис алфавитине ылайык окау (оу кэй) деп окулуп калат да, АКШнын англис тилинде азыр өтө көп колдонулуп жүргөн сөз пайда болот.

олжо: «олжо добыча, трофей (на войне, на охоте); атасы Манас эр көк жал, Олжого кыргыз кеткенде, Алтайга барып туулган фольк. отец (Семетей) сивогривый богатырь Манас родился на Алтае, когда киргизы (из Таласа туда) были уведены как добыча; олжо катын ист. жена, полученная в качестве военной добычи (считалась ниже законной жены); олжого түш-попасть в плен в качестве добычи; олжого түшүр- пленить, взять в плен в качестве добычи; олжого бат- получить большую добычу; олжо-буйла добыча-добытки, всякого рода добыча; бүгүн олжо-буйла көп болду сегодня добычи было много; олжо-буйла менен кайттык мы вернулись с кое-какой добычей, мы вернулись не с пустыми руками; эмне олжо-буйла менен кайттыңар? с какой добычей вы вернулись?; ал-жайымды, олжо-буйламды сурабайсыңар вы не спрашиваете, как я себя чувствую, какие у меня добытки; ит жеминдей олжо см. жем; олжо агасы см. нок-то» (Юдахин 1965).

К.Сейдакматовдун пикири боюнча, бул сөз монгол тилинен кирип, ол- «тап» уңгусунан жана -жо деген мүчөдөн турат да, «табылга» деген маанини туюндурат. Ал эми бул сөз менен кошо колдонулган жогорудагы буйла сөзү, окумуштуунун ою боюнча, төөнүн буйласы менен байланыштуу эмес. Ал – байыркы түрк тилинде жана азыркы огуз тобундагы тилдерде (түрк, азербайжан ж.б.) азыр да колдонулуп келаткан «тап» маанисиндеги «бул» деген этишке жогорудагы монголчо вариантына окшоштурулуп –жа мүчөсүн кошуп айтуу менен жаралган булжа деген сөздүн буйла болуп өзгөргөнү. (Сейдакматов 1988). Байыркы түрк тилинде бул сөз «бул-тап» деген кош сөз түрүндө да колдонулганы байкалат (ДТС 1969:121). Сыягы, бул эки сөз толук синоним болуп, бирин-бири кайталап калгандыктан, бизде «тап», огуз тобунда «бул» дегени сакталып калса керек. Мындан тышкары, монгол тилиндеги «ол» менен түрк тилдериндеги «бул» тектеш болушу да мүмкүн.

оңко: «оңко этн. банка больших размеров (металлическая) для отсасывания крови (ср. картык); оңко кой- ставить банки; оңко коюп, бутум оңолду мне поставили банки, и нога моя зажила (букв. поправилась); жез оңко менен тарттырып, сары суусун алды эми фольк. металлической банкой оттянув, он изъясл сукровицу» (Юдахин 1965:570). Ушул өңүттөн карасак, оңко тургузуу деген аңчылыкка байланыштуу туруктуу сөз айкашынын мааниси дароо түшүнүктүү болот.

оомат: иранизм. «благо, добро, счастье, удача» (Юдахин 1965:574). Бетеге кетет, бел калат, бектер кетет, эл калат, осмо кетет, каш калат, оомат кетет, баш калат (фольклор).

ормон: Белгилүү болгондой, бул сөз түрк тилинде «токой» деген маанини билдирет. Азыр кыргыз тилинде өз алдынча колдонулбаганы менен ормон-токой, токой-ормон, ормон-жыгач деген кош сөздөрдүн курамынан кездешет: тоо жыгачтуу жер болгон, токой-ормон чер болгон (*Юдахин 1965:578*). «Оролмо токойдон орокко сап чыкпайт» деген лакап сөздөгү оролмо да ормон дегендин өзгөрүп кеткени болушу мүмкүн деп болжолдоого болот. Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде ушул маанидеги жаңгел деген иранизм бар: «жаңгел ир. южн. джунгли, лес, лесная чаща, заросли кустарника; пулуң болсо, жаңгелде шорпо» (*Юдахин 1965:230*). Ал эми мунун «джунгли» деген варианты тилибизге орус тили аркылуу келип кирген жана өз кезегинде орустар аны англис тилиндеги Индиядан келген *jungle* деген сөздүн айтылышы эмес (англис тилинде да кыргызчадагыдай эле айтылат) , жазылышынан өздөштүрүшкөн. Бир эле сөздүн эки түрдүү болуп келип калышы ушуну менен түшүндүрүлөт.

оромол: Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде «жоолук» маанисинде колдонулуп, элдик этимологияда оро- этишинен жасалгандыгы божомолдонуп жүргөн бул сөз чындыгында эки өздөштүрүлгөн сөздөн турат: ир. ру «жүз, бет» + ар. мал «буюм» (*Малаев 2011:19*). Бетме-бет сөзүнө маанилеш келген оропара сөзүндө да жогорудагы сөздөрдүн биринчиси бар: ир. робро «бетме-бет».

оропара: «Бет маңдай, каршы тушу» деген маанини туюндурган (КТС 2010:1000) бул сөз иран тилдеринен кирген: ру бе ру > оропара. Жергеталдык кыргыздар бул сөздү рупару деп түп нускасына жакыныраак айтышат: «Агар гүнаңди мойнуңа алвасаң, гүваларди (күбөлөрдү) рупару кылавыз» (*М. Каримов. Тажикстандык кыргыздар. Бишкек, 2007*). Сыягы, кыргыз тилиндеги бетме-бет, колмо-кол деген сөздөр дагы ушул моделдин негизинде калька түрүндө жасалып, кийинчерээк кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайыкташса керек деп божомолдоого болот : бетме-бет < бет бе бет, колмо-кол < кол бе кол.

от ал-: Илгери ар бир үйдө оттук таш же ширеңке боло бербегендиктен, чокту күлгө көөмп коюп, эрте менен ошондон тутандырышкан. Кээде чок өчүп калып, от тутанбай койгондо, кошуналардан от алып келишкен. Сыягы, «Отко келген катындын отуз ооз сөзү бар» деген сөз да ушундан улам чыкса керек. К.Юдахиндин сөздүгүндө мындай мисал бар: «от ала келгенсиңби? ты что как угорелый примчался? (букв. огонь принёс что ли? с огнём на разжиг нужно было спешить, чтобы по дороге не погас)». Кийин бул сөз мылтыкка карата колдонула баштаган: мылтык от албай койду. Машинанын келиши менен бул сөз ага да өткөн: машина от алды. (*Юдахин 1965:582*).

оюн-зоок: Мындагы экинчи компонент арап тилинен кирген: ар. зеук – көңүл көтөрүү, көңүл ачуу, алаксуу (*Малаев 2011:74*)

өжөк-өжөк: «Өөдө болуп өө десе, Кабыландын оозунан Өжөк-өжөк кан кетет» («Манастан»). Калмак тилинде «нөжөк» сөзү «уюган кан» дегенди билдирет (КРС 1957:383). Ушуга караганда, бул сөз кыргыз тилине калмак тилинен өткөн (Сейдакматов 1988 :195-196).

өрүлүк: «өрүлүк уст. угощение, устраивавшееся вновь прикоче-вавшему теми, кто уже прежде был на этом месте; ар кими, колдоруна келген даамдарын берип, өрүлүк кылышты каждый, по мере сил своих угощая, устраивал өрүлүк» (Юдахин 1965:600).

өрүү: өрүү I отдых, остановка, днёвка; төрт күн өрүү кылдык мы сделали четырёхдневную остановку; өрүүдө – кооз, көчкөндө – бооз загадка на стоянке – красива, в пере-кочёвке – брюхата (отгадка чырмаган чий циновка, служащая для загородки вокруг нижней части остова юрты; во время перекочёвок она свёртывается рулоном)» (Юдахин 1965:600).

Байкалып тургандай, өрүлүк өрүү сөзүнөн жасалган жана мындагы созулма үү тыбышы кийинчерээк кыскарып кеткен. «Тыныгуу үчүн берилген тамак» деген маанини сөздүн аягына уланган –лык мүчөсү туюнткан. Түштүк деген учурда «түштө берилген тамак» деген маанини –лык мүчөсү туюнтуп турат. Ушундай жол менен өрүлүк сөзү да жаралган» (Сейдакматов 1988:197-198).

өтөгөн: Мурун «аюу» деген сөздүн ордуна колдонулуп келген: «аюу десе, кыштын күнү күн жаадырат дечү эле илгеркилер, чоң аталар, ошондуктан аюу дебей, өтөгөн дечү эле; өтөгөндүн териси өзү жатып ий болот погов. медвежья шкура сама по себе (букв. лёжа) выделяется (делается мягкой)» (Юдахин 1965:602). Ушуга караганда, «аюу» сөзү байыркы мезгилде табу болгон деп божомолдоого болот.

Жеңем айтып калат: «Кайненем катуу чыгып, апама ыйлап келем. «Жашай албайт окшойм, апа, тигинтип атат, минтип атат»,- деп арызданам. Апам байкуш: «Кой, кызым, чыда, чыдап тур. «Өтөгөндүн териси өзү жатып ий болот», деп сооротот.

Чын эле кийинчерээк кайнилерим үйлөнгөндөн кийин экөөбүз жакшы болуп кетсек болобу. Азыр экөөбүздөн жакын киши жок. Өтөгөндүн эмне экенин апам деле билбесе керек. Ойлонуп жүрүп кийин Юдахиндин сөздүгүнөн карасам, өтөгөн деген аюунун бир аты экен. Көрсө, аюунун териси өтө калың болгондуктан, ийленбейт экен. Жерге салынып жүрүп, кийин өзүнөн өзү жумшарып ийге келет экен».

Монгол тилдеринде аюу өтөгөн деп аталат экен. Макалга чейин кирип кеткенине караганда, бизде да илгери көп колдонулса керек.

намил//мамили чай (< фамильный чай): Сапатына кепилдик берген чай өстүрүүчүнүн аты жазылган чай. XIX кылымда орус көпөстөрү тарабынан

Кытайдан алынып келинген сапаттуу чай ушундай деп аталган. Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде азыр да колдонулат.

папик: < «ир. попук чачы, чок, жиптен жасалган чачык. Көшөгөнүн папиктерини ким кылса да, жүдө чевеер экен.» (М.Каримов. *Тажикстандык кыргыздар. Бишкек, 2007, 116-бет*). Ыраамандын ырчы уул, Ычкыры папик кырк муун» («Манастан»). Уйкум бир келбейт ойлонсом, досум. Ычкыры папик кырк муун, досум,. Ышкымдан кетпейт мырза уул, досум! (Акшаткын менен Кулмырза)

пияла: Бул сөздүн теги байыркы грек тилиндеги *phiale* «чөйчөк» деген сөзгө барып такалат. Иран тилдери аркылуу түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине өткөн.

пиян: Орус тилиндеги «пьяный» деген сөздөн алынган. Иран тилдеринен келген –кеч мүчөсү жалганып, «пиянкеч» (аракечтин синоними) деген сөз жаралган. Ичкилик ичип, мас болгон кишилер көп болгондуктан, жекшемби күнкү базарларды «пиян базар» деп аташкан (*Юдахин 1965:610*).

пул: Байыркы Коринф шаарында чыгарылган тыйындын бир бетинде падышанын, экинчи бетинде канаттуу кулундун – Пегастын сүрөтү болгондуктан, гректер аны *пол* «кулун» деп аташкан. Кийин ал башка элдерге да тарап, «тыйын, акча» маанисин билдирип калган. Бул сөз түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине иран тилдери аркылуу келип кирген (*Сейдакматов 1988:199*). Пул//бул түрүндө колдонулат. // Пулуң болсо, кулуңмун. Зарылдын пулу күйөт. Алаңды ала качтыкпы, Ак теңге булуң чачтыкпы? (фольклор)

сагалдырык: «Аттын башынан шыпырылып түшпөсүн үчүн алкымынан алып байланчу жүгөндүн бир бөлүгү сагалдырык деп аталат. Ал сагал+дырык бөлүктөрүнөн турат. Жылкынын сакалы болбогон менен, ал адамдын сакал өскөн жерине салыштырмалуу ушундай аталган, -дырык мүчөсү мааниси боюнча азыркы –лык мүчөсүнө туура келет» (*Сейдакматов 1988:199*). Түштүк диалектиде азыр да сагалдырык деп айтылат. Бул сөз адегенде кишиге карата колдонулса керек, анткени, биринчиден, жогоруда айтылгандай, жылкынын сакалы болбойт, экинчиден, байыркы түрк тилинде ээктен алып байлануучу баш кийимдин жибек боосу сакалдурук деп аталган (*ДТС 1969:486*). Кийинчерээк бул сөз жылкынын жүгөнүнө карата да айтыла баштаса керек.

сакалат: «Саклаб» деген сөздүн өзгөргөн түрү, славян (орус, украин, белорус, поляк ж.б.) элдери ушундай аталган (*Карасаев 1987:212*).

Журттун баары чогулуп
Болжогон жерге барганы,
Тарса, жөөт, сакалат,
Аягы барып бул иштин

Ат келишке такалат (*Сагымбай Орозбаков, 3. 263*).

салыштыр-: «эки нерсенин айырмасын аныктоо» маанисиндеги бул сөздүн уңгусу – сал- этиши. Сөздүктөрдө бул көп маанилүү этиштин 25тен ашуун мааниси бар (*КТС 2010:1065*). Ушундан улам жогорудагы сөз булардын кайсынысынан келип чыгарын так айтыш кыйын. Сыягы, бул жоргодон улам келип чыкса керек, анткени жорго салыш «состязаться в беге на иноходцах», жорго салыштыр «пускать взапуски иноходцев; соревноваться в скачках на иноходцах» деген сөз айкаштары бар (*Юдахин 1965:630*). «Жарыштыруу» маанисиндеги бул сөз кийинчерээк башка нерселерге да колдонулуп, жалпы мааниге өтүп кетсе керек деп божомолдоого болот.

самак: Орус тилиндеги замок деген сөз.

Жоон сандай темирди

Буруп-буруп эшиптир.

Өткөрүп алып ар жакка

Билектей самак салыштыр. («Манас»)

сарапчы: «сарапчы *уст.* очки (первоначально — волосяная сетка для защиты глаз от солнечного света); сарапчысын тартынып (он) надев свои очки (*Юдахин 1965*).

сатаң ир. 1. южн. (сэтэң) красивый и стройный; щеголиха, щёголь (о молодой женщине, о девушке, о молодом мужчине); таза кийим кийинген сатаң жигит жакшы экен фольк. хорош красивый парень в опрятной одежде; ак сатаң южн. то же, что ойсоке; адамзатта ак сатаң — ак жалын кылып күйгүзөт фольк. среди людей белая красotka белым пламенем обжигает; 2. сев. (о мужчине) легкомысленный франт; транжир; беспутный; кесепеттүү сатаңды, келтирбей үйгө, кубала стих. скверного беспутника гони, не пускай в дом (*Юдахин 1965:638*).

серке: «1. то же, что эркеч; 2. перен. вожак; серкеси болбой, эл болбойт; ак серке мясной бульон, приправленной кумысом или айраном» (*Юдахин 1965:645*). Бирок ак серкенин серкеге тиешеси жок, ал иран тилдеринен келген сирке «уксус» деген сөз менен байланыштуу. Кыргыз тилиндеги «сиркеси суу көтөрбөө» деген фразеологизм да ушундан улам келип чыккан.

Сибирь: Кыргызча «калың чөп» маанисиндеги *шибер* монгол тилинде *шэбэр* болуп айтылып, «калың түнт токой» маанисин берет. Ал сөз казакча сибер, орус тилинде Сибирь болуп, топонимге айланган (*Дыйканов 1980:14*). Революцияга чейин кыргыз тилинде да «Шибер» түрүндө колдонулуп келген.

сирке: «Уксус» маанисиндеги бул сөз иран тилдеринен кирген жана азыркы учурда сейрек колдонулуп, анын ордуна орус тилинен кирген *уксус* көбүрөөк пайдаланылып келет. К.Юдахин бул сөздү *серке* менен жаңылыш

байланыштырып койгон: «серке: «1. то же, что эркеч; 2. перен. вожак; серкеси болбой, эл болбойт; ак серке мясной бульон, приправленной кумысом или айраном» (Юдахин 1965:645). Чындыгында мында *серке* эмес, *сирке* жөнүндө кеп болуп жатат. Кыргыз тилиндеги «сиркеси суу көтөрбөө» деген фразеологизм да ушундан улам келип чыккан, анткени сиркеге сууну көбүрөөк кошуп ийгенде, даамы начар болуп калат.

согум: «Кышында союуга арналып, атайын семиртилген мал согум деп аталат. Ал сок этишине зат атооч жасоочу –м мүчөсү жалгануудан улам келип чыккан. Мындагы сок этиши азыркы сой этишинин алгачкы түрү болуп эсептелет. Башкача айтканда, байыркы кездеги түрктөр малды согуп өлтүргөн. Ошол кезде айтылган сөз азыркы азыркы кездеги согум дегенде алиге сакталып кала берген» (Сейдакматов 1988:204).

сомо: Орус тилиндеги *сумма* деген сөз кыргыз тилине адегенде ушундай кабыл алынган. Мындан *сомоло* «жалпылоо, жалпы жыйынтыгын берүү же айтуу» деген туунду сөз жаралган. Ал эми *сумма* деген сөздүн өзү орус тилине латын тилинен өткөн.

соолук: Беш жашка караган кой. Короодо коюң эң семиз, Соолугу төлдөйт жылда эгиз (*Барпы*) (КТС 2010:1093). Байыркы түрк тилинде саглык жалпы эле «саан, саала турган мал» жана анын ичинде саала турган кой деген маанини туюндурган (ДТС 1969:481). «Сөздүн уңгусун саг сөзү түзөт, ал азыркы кыргызча саа этишине туура келет. Ага –лык мүчөсү жалганып, саглык сөзү келип чыгып, саала турган дегенди туюнткан. Кийин уңгунун аягындагы г тыбышы үндүүгө айланып, саглык сөзү совлук > соолук болуп өзгөрүп кеткен.» (Сейдакматов 1988 :205).

соп камчы: «Узун камчы» маанисиндеги бул сөз кыргыз тилинин түндүк диалектисинде колдонулат. Мындагы *соп* орус жана украин тилдериндеги өгүз айдаганда айтылган «цоб!» деген сырдык сөздөн улам пайда болгон. Алар «цоб-цобе!» дешсе, кыргыздар «соб а, соп!» дешкен жана ошентип, өгүз айдаган узун камчы *соп камчы* деп аталып калган (Юдахин 1965).

сөгөт: Талдын бир түрү. «Кыргыз тилинин сөздүгүндө» *сөгөт тал* деп берилген (КТС 2010:1096). Байыркы мезгилде эки мааниде колдонулган: 1. дерево; 2. ива; көп сөгүткө куш конар (Махмуд Кашгари) (ДТС 1965:510). Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө ушуга байланыштуу *кейик сөгүт* «дикая ива» деген да сөз бар. *Булан* деген сөздүн *кейик* (кийик) деген сөз сыяктуу эле «жапайы айбан, бугунун бир түрү» деген маанини туюндурарын (КТС 2010:268) эске алсак, анда Ысык-Көлдөгү Булан-Сөгөттү деген жер аты «жапайы талдуу» деген маанини берет деп божомолдоого болот.

Ал эми *сөгөт* сөзүнө келе турган болсок, ал *сөк* деген сөздөн келип чыгышы мүмкүн. Байыркы мезгилде бул этиштин «майдала» деген мааниси болгон (ДТС 1969:510). Кийин көптүктү билдирүүчү –ыт мүчөсүнүн жалганышы

менен «майдаланган» деген маанини туюндуруп калса керек жана бул анын бутактарынын майдалыгы менен байланыштуу болушу мүмкүн. Бул сөздүн синоними болгон *тал* сөзүнүн «2. прут, прутик; 3. штука (о предметах продолговатой формы); бир тал ширеңке одна спичка; бир тал чөп один стебелёк травы, одна травинка» (*Юдахин 1965:195*) деген маанилерди билдириши жана «тал-тал» деп колдонулушу (көзүнөн тал-тал жаш акты, чачын тал-тал кылып өрдү деген сыяктуу) да ушул ойго жем таштайт.

сөлкөбай: 1. Бир сомдук же 50 тыйындык күмүш монета; 2. Ушундай монетадан жасалып, кооздук үчүн аялдардын чач учтугуна тагуучу буюму (*КТС 2010:1098*). Эскирген сөз катары азыр кыргыз тилинде сейрек колдонулат. Орустун целковый < целиковый («бүтүн, бир монета» деген мааниде) деген сөзү кыргыз тилине ушундай болуп кирген.

стакан: Бул сөз орус тилине түрк тилдеринен өткөн, тагыраак айтканда, чагатай тилиндеги *тостакан* «жыгач аяк» орус тилине *достокань* түрүндө кирген (*Фасмер*). Кыргыз тилине ушул сөздүн стакан болуп кыскарганы кирген жана көбүнчө түп нускасына жакын ыстакан//ыстыкан болуп айтылат.

сулуу: Биздин билишибизче, түрк тилдеринин кыпчак тобунда колдонулган бул сөздүн этимологиясы азырынча белгисиз. Бирок ал байыркы түрк тилинде «величественный» маанисин билдирген «сылыг» сөзү (*ДТС 1969:503*) менен тектеш болушу мүмкүн. Бул сөздүктө Сылыг тегин деген антропоним бар экени да белгиленген (*ДТС 1969:503*) Түргөштөрдүн атактуу өкүмдары Сулук кагандын аты да ушундай чечмелениши ыктымал. Сыягы, сылык сөзү кийинчерээк сы+лыг > сы+луу > сулуу болуп өзгөргөн да, мааниси кеңейип, азыркы «көрктүү» дегенди туюндуруп калган. Ушул сөз менен тектештиги божомолдонгон сы(н)+лыг > сындуу сөзүндө да ушул маани аздыр-көптүр сакталып калган: «сындуу болсо өтүгүң, оорутпасын бутунду погов. если твои сапоги красивы, пусть не причиняют боли ногам» (*Юдахин 1965*).

сүлгү: К.Сейдакматовдун ою боюнча, бул сөз сүр- деген этиштен келип чыккан (сүр+гү) жана жыгачты тегиздей турган курал менен бирдей болуп калгандыктан, айырмалоо үчүн сүлгү деп айтылып калган (*Сейдакматов 1988 :209*). Бул сөздүн азыркы түрк тилиндеги сил- этиши менен байланышы болушу мүмкүн, анткени анын «вытирать, обтирать» деген маанилери бар (эллерини силмек вытирать руки). Ага этиштен зат атооч жасоочу –гы мүчөсү жалганып (чал+гы сыяктуу болуп), сил+гы > сүлгү деген сөз келип чыкса керек.

сүт: Арап тилинен алынган бул сөз «карыздын үстүнө кошо берилүүчү акча» деген маанини билдирет. Карыздар болбо сүткордон: бардык малың сүт кылат, бир жылда эки туудуруп, жарым сомун бүт кылат (фольклор)

(Юдахин 1965:674). Ал эми пайыз туудуруу шарты менен акча, мал ж.б. нерселерди бере турган киши сүткор деп аталат (КТС 2010:1115).

сыкта-: Адатта *ыйлап-сыктап* деген кош сөздүн курамынан кездешкен бул сөз азыр кыргыз тилинде өз алдынча колдонулбайт. Бирок байыркы учурда колдонулган: «сыкта плакать, рыдать; сыктап көзү өртүлүр (они) плача, обливаются слезами» (ДТС 1969:503). Ушул эле *сык* уңгусунан жаралган *сыгыт* «рыдания, плач», *йогчы сыгытчы* «участники поминального обряда, плакальщики» деген туунду сөздөр да бар.

сырга: Бул сөз орус тилине серьга түрүндө өткөн: ысырга > сырга > серьга > серьги. Төркүнү огуз тобундагы түрк тилдеринде азыр да колдонулуп келе жаткан ысыр- «тиште» деген этишке барып такалат жана байыркы сырга салуу салты менен байланыштуу. (Бул боюнча Осман Фикри Серткаянын «Фейсбукка» жарыяланган «ISIRGA “küpe” kelimesi hakkında» деген макаласын караңыз). Кызык жери, кыргыздарда аттын кулагына салынган эн тамга да «сырга» деп аталат (Юдахин 1965:682).

сырка-: Азыркы кыргыз тилинде бул этиш өз алдынча колдонулбайт жана адатта *ооруп-сыркап* деген кош сөздүн курамынан гана кездешет. *Сыркоо*, *сыркооло* деген туунду формалары бар. Ушундан улам *сырка-* этиши мурун өз алдынча колдонулган деп божомолдоого болот. Э.Севортяндын ою боюнча, бул сөз *зыркыра-* менен тектеш, тактап айтканда, бул экөө тең *сырк//зырк* деген тууранды сөздөн келип чыккан (ЭСТЯ 2003:447).

сырттан: «1. Жомоктордо айтылуучу качырганын куткарбас, короого сак, мыкты ит. Мал баксаң, кой бак – каймак кетпейт чарадан, ит баксаң, сырттан бак – кой алдырбайт короодон; 2. *өт*. Баатыр, эр жүрөк, чыгаан, мыкты» (КТС 2010:1124). Түрк тилдеринин огуз тобунда бул сөз *сыртлан* түрүндө колдонулуп, «гиена» деген маанини билдирет. Окумуштуулардын көпчүлүгүнүн ою боюнча, бул сөз сырт «жал» + лы «луу» + ан (ан) дегенден келип чыккан жана «жалдуу жырткыч» деген маанини туюндурат (ЭСТЯ 448). Ушул жагынан алганда, *сырттан* менен *көк жал* синоним деп айтууга болот. Мурун *гиена* кыргыз тилинде да *гиена* болуп келсе, соңку эмгектерде, мисалы А.Алдашевдин «Биология терминдеринин жана айбанат аттарынын орусча-кыргызча сөздүгүндө» «көк жал» деп берилген (Алдашев 1998:139).

тай казан: Адатта казандын абдан чоңу тай казан деп аталат жана муну бир тайдын эти бата тургандыгы менен түшүндүрүшөт. Бирок бул чындыкка анча коошо бербейт, анткени казандын мындай аталышы той менен байланыштуу жана казандын мындай түрү айрым жерлерде, азыркыга чейин той казан деп аталат (Мукамбаев 2009:922). Буга жем таштай турган дагы бир нерсе, тай казанга каршы коюла турган казандын башка түрлөрү (мисалы, козу казан, кой казан деген сыяктуу) жок.

тай-тай: «Жаңыдан тамтуң басып калган же басайын деп келаткан баланын басуу аракетин кубаттоо, эркелетүү учурунда колдонулат» (*КТС 2010:1129*). Бул сырдык сөздүн мааниси азыр бизге түшүнүксүз. Бирок айрым түрк тилдеринде анын мааниси сакталып калган. Алсак, Түркия түрк тилинде бул сөз «равный, подобный» деген мааниси туюндурат жана «тай-тай» түрүндө колдонулушу да кыргыз тилиндегиге толугу менен дал келет. Мындан тышкары, тай дурмак – «стоять на ножках (о ребёнке, который еще не умеет ходить)», тай-тай арабасы – «ходунки для начинающего ходить ребёнка» деген сыяктуу сөз айкаштарынан да кездешет. Тайдаш – «сверстник; товарищ» деген туунду сөз да ушул сөз менен тектеш деп айтууга болот (*ТРС 1994:835*).

Азыркы кыргыз тилинин Кетмен-Төбө говорунда тай сөзүнүн жогорудагы «тең» деген байыркы мааниси сакталып калган: «тай IV кетм. тең; эч ким тай келбейт; тайыңды таап ойно» (*Мукамбаев 2009:848*). К.К.Юдахиндин сөздүгүндө да ушуга мааниси жакын эки омоним сөз берилген: «тайталаш I двигающиеся голова в голову (не отставая и не перегоняя) экөө тайталаш болуп кирди (оба) они вошли разом, одновременно»; «тайталаш II не отставать друг от друга, идти наравне с другими; тайталашпай чыгып кел (на скачках, мой конь) не иди вровень (с другими), приди первым» (*Юдахин 1965:690*). Бул сөздөрдүн баштапкы шекили тайтайлаш болушу да мүмкүн.

Сөздүктө мунун синоними да көрсөтүлгөн: «тайлаш- (или тең тайлаш-) то же, что тайталаш- II; тартаңдап качып таарынбай, тайлашсаң боло, чырагым фольк. чем, обидевшись, неуклюже убежать, ты бы, светик мой, потягался» (*Юдахин 1965:690*). Мындан тышкары, тайтай этиши да ушул тай деген сөздөн келип чыккан деп божомолдосок болот: «тайтай Эки бутту бири-биринен алысыраак коюп туруу. Кемегенин башында Жаш балдар турат тайтайып («Мендирман»)» (*КТС 2010:1130*). Демек, жогоруда айтылгандарга таянып, бул сөздүн кыргыз тилинде да түрк тилиндегидей эле «тең» деген мааниси болгон деп айтууга болот.

Азыркы кыргыз тилинде тай сөзү омоним сөздөрдүн бири катары эне тарабынан туугандыкты билдирери белгилүү, бирок этимологиясы белгисиз. К.Сейдакматовдун «Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгүндө» бул сөз жок. К.Малаев «Кыргыз тилине кирген араб жана фарс сөздөрүнүн сөздүгү» аттуу эмгегинде бул сөздүн араб тилинен киргендигин дадилдөөгө аракет жасаган: «тага (ар. 1. тэгэ = тэгалэ – бийик, улук; 2. тагэ – багынуу, жеңилүү) – таай (тай-аке)» (*Малаев 2011:147*). Көрүнүп тургандай, бул божомол ынанымдуу эмес.

Түрк этимологиясындагы олуттуу эмгектердин бири «Этимологический словарь тюркских языков» аттуу эмгекте бул сөздүн теги боюнча мындай божомол берилген: «Компонент тай ~ дай во всех сочетаниях и сращениях, приводившихся выше, по логике вещей функционирует, вероятно, в значении

«мать», и при этом допущении значение всего сочетания выводится без труда: тай+ата= «отец матери» = «дед по матери»; тайне < тай ене «мать матери» = «бабушка» и т.п. Правомерно поэтому думать, что значение тай «родство по матери» в киргизском является скорее вторичным» (*ЭСТЯ 2002:127-128*). Бул пикир жөндүү көрүнгөнү менен бир олуттуу өксүгү бар: түрк тилдеринин эч биринде тай//дай сөзү «эне» деген мааниси билдирбейт.

Эгерде муну жогорудагы «тең, бирдей» маанисиндеги тай сөзү дей турган болсок, мааниси дароо түшүнүктүү болот: тай ата > таята = «тең ата»; тай эне > таене = «тең эне»; тай ага > тага = «тең ага»; тай аке > таяке = «тең аке»; тай эже > таяже = «тең эже», тай жезде > таажезде «тең жезде». Түрк элдеринде, анын ичинде кыргыз элинде эне тарабы да ата тарабы сыяктуу эле тең даражада, ал турсун кээде жогору (мисалы, жашы кичүү болгон учурда да эненин инилери же синдилери таяке же таяже деп айтыларын билебиз) коюлары да бул ойду бекемдейт.

Ошентип, жаңы баса баштаган балага «тай-тай» деп айтуу менен биз «тең-тең, эки аягыңды теңде, жыгылба» деп тилек айтабыз. Муну буга тектеш «тайтай» этиши да далилдеп турат.

тамак: К.Сейдакматовдун ою боюнча, азыркы кезде омоним катары колдонулуп жүргөн *тамак* I (алкым) менен *тамак* IIнин (азык) ортосунда тыгыз байланыш бар. Ал буга далил катары алтай тилинде курсак сөзү «кишинин курсагы» маанисинде да, «тамак» маанисинде да колдонуларын келтирет. Сягы, тамак сөзү башында көп маанилүү сөз катары колдонулуп жүрүп, кийин маанилик байланыш сезилбей калгандан кийин, эки башка омоним сөз катары кабыл алынып калса керек, анткени бул омонимдердин жаралышынын негизги жолдорунун бири болуп саналат. Окумуштуу *азык* сөзү да байыркы *агыз* (бизде оозго айланып кеткен) сөзүнүн метатезаланышынан (агыз > азыг > азык) келип чыккан деп божомолдойт (*Сейдакматов 1988 :212-213*).

таман акы: *историзм*. Малчыларга берилген эмгек акы мурун ушундай деп аталган (Юдахин 1965:699). Алар малды көбүнчө жөө жүрүп кайтаргандыктан, ушундай аталып калса керек.

тамга: Бул сөз байыркы мезгилде «күйүк» дегендей мааниси туюндурган, анткени биздин илгерки ата-бабаларыбыз малына кызыган темирди басып, белги салган (*Сейдакматов 1988 :99*). Кыргыз тилинде там этиши азыр да күй этиши менен маанилеш: от күйдү // от тамды. Башында малга салынган белгини билдирген бул сөздүн мааниси кийин кеңейген. Тамга бир эле малга эмес, башка нерселерге да урула баштаган. Алсак, азыркы орус тилиндеги таможня деген сөз да ушул тамга деген сөздөн улам келип чыккан, анткени Алтын Ордонун мезгилинде соода салыгы алынгандан кийин товарга тамга

урулган жана тамга урулган жер таможня деп аталган. Жазуунун пайда болушу менен бул сөз жазуу белгилерин да билдире баштаган.

тарпаң: «Байыркы заманда жашаган жапайы жылкы» (КТС 2010:1147). «*тарпаң* лошадь ленивая и с плохим ходом; атым тарпаңыраак эле, камчыны кошо алыңыз» (Юдахин 1965:708). Бул сөз тарп деген табыш тууранды сөздөн келип чыгышы мүмкүн: жүк көтөргөн төөдөй тарп-тарп басып. Тарпаңда жана тарпылда деген туунду этиштер да бар (Юдахин 1965:708). Орус тилине «тарпан» түрүндө өтүп, «жапайы жылкы» деген мааниде колдонулат. Тарпаңдын бир түрү «Пржевальский жылкысы» деген ат менен белгилүү.

тарса: Перс тилинен келген, «христианин» деген маанини билдирет. Түрк-монгол элдери христиан динин кабыл алган элдерди ушинтип аташкан. Алар адатта несториан христиандар болушкан. Муну «Манас» эпосунан да байкоого болот:

Дүнүйө жүзү бузулган,
Суудай акты кызыл кан.
Кыргыз, тарса кыйла эл
Кызыл кан агып, болду сел (Курама вариант, 1. 157).

Журттун баары чогулуп
Болжогон жерге барганы,
Тарса, жөөт, сакалат,
Аягы барып бул иштин
Ат келишке такалат (Сагымбай Орозбаков, 3. 263).

Археологиялык маалыматтарга караганда, азыркы Бишкек шаарынын Кара-Жыгач тарабында 12-14-кылымдарда Тарсакент деген несториандардын шаары болгон.

татар-: Сыягы, бул этиштин төркүнү байыркы тилибиздеги *тат* (азыркы дат, б.а. темирдин даты) (ДТС 1969:541) деген сөзгө барып такалат. Буга –ар мүчөсүнүн жалганышы менен *татар-* этиши пайда болуп, «дат баскан түскө келүү» маанисин туюндурган. Якут жана уйгур тилдеринде бүгүнкү күндө да өз алдынча колдонулат. Ал эми кыргыз адабий тилинде *кызарып-татарып*, *көгөрүп-татарып* деген кош сөздөрдүн курамынан кездешет. Ж.Мукамбаевдин маалыматы боюнча, Аксыда азыр да өз алдынча колдонулат: «татар II жгол. кызаруу; ал татарып унчуга алвады» (Мукамбаев 2009:870).

К.Сейдакматовдун ою боюнча, бул компоненттин *көг-өр* жана *кыз-ар* деген эки башка түстү билдирген атоочтордон уюшулган этиштер менен бирге колдонулушу металлдардын дат басканда ар башка түскө ээ болушу менен түшүндүрүлөт (Сейдакматов 1988:216).

ташбараң: Кыргызча *таш* жана иран тилдериндеги *перранг* «ыргытуучу, уруучу» деген сөздөрдөн куралган. Оор кылмыш кылган кишини жазалоонун бир түрү болгон. Мындайда аны тирүүлөй чуңкурга салып, элдин баары таш менен уруп өлтүрүшкөн. Мындай салт байыркы еврейлерде болгон: “Кто из сынов Израилевых и из пришельцев, живущих между израильтянами, даст из детей своих Молоху, тот да будет предан смерти: народ земли да побьет его камнями ...” (Левит, 20.2). Кийин Омар халифтин учурунда мусулмандарга өткөн.

ташбуркан: «Бозочулуктун пири; карагандын түвүндө карап турган ташбуркан, тикенектин түвүндө тиктеп турган ташбуркан, ичкен да мас, ичпеген да мас, жытын сезген жыгылсын, товуна келген тоголсун (бул формула шак чылап жатканда айтылган, азыр бул сөз эскирип, колдонулуудан чыкты)» (Мукамбаев 2009:872).

Сыягы, бул сөздүн теги «буркан» деген табыш тууранды сөзгө барып такалат, анткени К.Юдахиндин сөздүгүндө төмөнкүдөй тилдик материалдар бар: «буркан I подражательное слово; буркан-шаркан грохот, треск; буркан-шаркан түш- метать громы и молнии; бурканда- то же, что буркандан-; таш бурканда- разгораться, принимать бурный характер; бозо таш буркандап күрүлдөйт буза бурно бродит; жоро таш буркандап чыккан сайын чем больше разгоралась пирушка» (Юдахин 1965:161). Ал эми таштын кошулуп айтылып калышы жогорудагы табыш тууранды сөздүн көбүнчө таш агызган кирген сууга карата айтылышы менен байланыштуу болсо керек.

теке жоомарт: «теке жоомарт. Мыкты күлүк ат, аргымак. Дүйшөнкулдун беш жыл болду бакканы, Тегиз күлүк, теке жоомарт аттары (Осмонкул) (КТФС 2001 :438). Теке жоомарт Телтору ат, Сын-сыпаты кем эмес, Бугу менен маралдан («Курманбек»). Бул фразеологизмдин келип чыгышы түркмөн элинин теке жана йомуд уруулары менен байланыштуу. Тактап айтканда, бул эки уруунун аттары коо бузган күлүк болгон. Биринчиси – атагы таш жарган ахалтекин жылкысы, чечмелеп айтканда, Ахалда жашаган теке уруусунун жылкысы. Экинчиси – йомуд жылкысы. Йомуд сөзү оозеки өздөштүрүлгөндүктөн, жоомарт болуп калса керек деп болжолдоого болот. Арап жылкысы чөлдөгү көчмөн арап уруусу бедуиндердин аты менен бедөө деп аталып калган сыяктуу эле түркмөн жылкысы да кыргыз тилинде теке жоомарт болуп калган.

тест: Латынча *testum (testu)* «чопо идиш» деген сөздөн келип чыккан. Англияда XIV кылымдын аягында *test* «кымбат баалуу металлдарды текшерүүчү идиш» деген маанини билдирген жана 1594-жылдан кийин «сыноо, текшерүү» деген мааниде колдонула баштаган. Кыргыз тилине 1990-жылдары кирген. Тестирилөө деген сөз ушул сөздүн орусча туундусу тестирование дегенден жаңылыш алынган, анткени тестир деген сөз жок.

той-топур: Бул кош сөздүн курамындагы *топур* иран тилдериндеги *тофр* «көп» деген сөз болушу мүмкүн жана мунун туундусу тофре «көбөй» деген маанини билдирет (Малаев 2011:154). Мындан тышкары опур-топур деген кош сөздүн курамынан да кездешет.

той-торопо: Кыргыз тилинин түндүк диалектисинде, тагыраак айтканда, Нарын говорунда колдонулуп, «той-тамаша» деген маанини билдирет (Мукамбаев 2009:922). Бул кош сөздүн курамындагы *торопо* азыр өз алдынча колдонулбайт жана сөздүктөрдөн да кездешпейт. Сыягы, бул *айт-арапа* дегенге уйкаштырылып айтылып калса керек, анткени илгери айт-арапада да үй кыдырып тамак ичишкен жана ат чабыш, күрөш сыяктуу оюндар өткөрүлгөн (Мукамбаев 2009:90).

тойрон: Айран-тойрон «всякого рода кислое молоко» (Юдахин 1965:742) деген кош сөздүн курамынан кездешкен бул сөз азыр өз алдынча колдонулбайт. Айран сөзү айыр+ан (айыр+ган) деген бөлүктөрдөн турат (ЭСТЯ 1974:111), анткени мурун майды уютулган сүттөн алышкандыктан, айран «майы бөлүнүп (ажыратылып) алынган суюктук» дегенге жакын маани берген. Кийин бышылбаган болсо деле айран делип аталып кеткен» (Сейдакматов 1988 :16). Ушул сыяктуу эле тойрон да той этишинен келип чыгышы мүмкүн: той+ур (аркылуу мамиленин мүчөсү) +ан (= той+гуз+ган). Азыркы түрк тилинде *дойуран* деген сөз «насыщающий» деген мааниде термин катары колдонулат.

токол: Адегенде «мүйүзсүз, мүйүзү жок» деген маанини билдирип, жаныбарларга карата колдонулуп (токол уй, токол эчки) келген бул сөздүн кийинчерээк жаңы, өтмө маанилери пайда болгон. Мүйүзү жок мал башкалар менен сүзүшө албай качып, кор болгонун байкаган бабаларыбыз бул сөздү «байкуш, бечара» маанисинде колдоно башташкан: Мүйүзүм сынып башымдан, токол болуп турамын (фольклор). Байбиче тирүү кезинде алган аялдын да абалы оор болгондуктан, ал да ушундай аталып калган. Ал турсун анын балдарынын укугу да байбиченин балдарыкындай болгон эмес жана ушундан улам «токолдун балдары» деген түшүнүк пайда болгон

торсук: «Жаман атка жал бүтсө, жанына торсук байлатпайт» деген макалдын курамындагы «торсук» сөзү бүгүнкү күндө көп колдонулбайт. «Көбүнчө кымыз ж.б. суюктуктарды куюп жүрүү үчүн ылайыкталып, иштетилген териден жасалган баштык» (КТС 2010:1202). Орус тилине «турсук» шекилинде өткөн бул сөз анда да ушул эле маанини туюндурат.

тоорук: Орус тилиндеги торг «сатуу» деген сөздөн улам пайда болгон. Аукцион маанисинде колдонулат. // Торгоду болуш сөзүндү, тоорук кылды өзүндү (Тоголок Молдо). Оозеки тилде «конфискация» маанисинде да колдонулат: малы тоорук болуп кетти. Бул мааниси орус тилинде жок.

точмо-точ: Орус тилиндеги точь-в-точь ушундайча кыргызчалашып кеткен. Бирок мында иран тилдеринин да элементи бар, тактап айтканда, -мо иран тилдеринен кирген. Бул түшүнүү үчүн оропара деген сөздү карап көрөлү. *оропара:* «Бет маңдай, каршы тушу» деген маанини туюндурган (*КТС 2010:1000*) бул сөз иран тилдеринен кирген: ру бе ру > оропара. Жергеталдык кыргыздар бул сөздү рупару деп түп нускасына жакыныраак айтышат: «Агар гүнаңди мойнуңа алвасаң, гүваларди (күбөлөрдү) рупару кылавыз» (*М. Каримов. Тажикстандык кыргыздар. Бишкек, 2007*). Саягы, кыргыз тилиндеги бетме-бет, колмо-кол деген сөздөр дагы ушул моделдин негизинде калька түрүндө жасалып, кийинчерээк кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайыкташса керек деп божомолдоого болот : бетме-бет < бет бе бет, колмо-кол < кол бе кол. Булардын катарына жогорудагы точмо-точ сөзүн да кошсок болот. Муну К.Юдахин кылдат чечмелеген: тосмо-точ р.-ир.-р. точь-в-точь (*Юдахин 1965:755*).

төркүн-төз: Байыркы түрк тилинде *төз* деген сөз «корень, основа, сущность» деген мааниде колдонулган (*ДТС 1969 :582*). Ал эми *түп-төз* деген кош сөздүн мааниси төмөнкүдөй болгон: происхождение, род; предки аның түпи төзи ким? какому он рода-племени (кто его предки?) (*ДТС 1969 :598*). Кыргыз тилинде «Төркүндүн жашын төзгө тийгизбе» деген эски сөз сакталып калган, адатта ал жакындары каза болгон аялга кайрат айтуу маанисинде колдонулат (*Мукамбаев 2009:928*).

Ал эми төркүндүн мааниси анча деле өзгөргөн эмес: «төркүн род, племя; дом кровных родственников: кыз төркүнгө келди дочь прибыла в дом своих родственников» (*ДТС 1969:581*).

Жерге-талдык кыргыздардын тилинде *төрк* деген сөз азыркыга чейин «түп, негиз» деген мааниде колдонулат: «ушакчынын овзу бошобойт, ишмердин колу бошовойт дегенди билвесең, төркү бузук девесин» (*Мукамбаев 2009:931*).

төрткүл: «1. четырёхугольный; четырёхугольник; 2. крепость; төрткүлүн төрт кат уруптур (фольклор); 3. городище (развалины древнего населённого пункта); бузулган эски төрткүлдөй, атаңдын шаар-калаасы; ак сарайды алты арам, төрткүл кылып салыптыр (фольклор)» (*Юдахин 1965:760*).

Мына ушинтип мааниси дапдаана жазылып турса да, айрым жерлерде (мисалы, Өзгөндө) Төрткүл деген жер атын Төрткөл кылып өзгөртүп жатышат. Ошол эле Өзгөндө элдик этимологиянын айынан Жыланды (< Жыландуу) деген илгертен келаткан жер аты Жылалды болуп калды. Өкүнүчтүү... Андан дагы өкүнүчтүүсү, ошол Өзгөндөгү Төрткүлдө байыркы азыркыга чейин жакшы изилдене элек байыркы Шоро-Башат шаар чалдыбары бар...

Биз билгенден эле Ысык-Көлдүн Тоң районунда, Жети-Өгүздөгү Барскоон айылынын тоо жагында, Баткен районунда Төрткүл деген жер аттары бар. Булардын баары – эски шаар, чеп калдыктары.

тул: «тул 1. *этно.* изображение умершего мужа (на деревянном остове его верхняя одежда, шапка), которое ставилось над местом супружеского ложа (сидя под этим изображением, жена оплакивала мужа); тулга олтур- или тул сакта- оплакивать мужа; алган жарым Күлканыш олтурбасын тулума *фольк.* чтоб моя любимая супруга не сидела на вдовьем месте; 2. вдова (жена после смерти мужа или невеста после смерти жениха); тул катын (ср. жесир) вдова (до года после смерти мужа); тул кыл- сделать вдовой; эркегинди кул кылам, катыныңды күң кылам, кыздарыңды тул кылам *фольк.* твоих мужчин я сделаю рабами, твоих женщин сделаю рабынями, твоих девушек сделаю вдовами» (Юдахин 1965).

Сыягы, бул сөз байыркы түрк тилиндеги «жап» деген маанини туюндурган ту- этишине –л мүчөсүнүн жалганышы менен пайда болгон: ту+л > тул (такоол, кайгуул деген сыяктуу) жана адегенде «жабылган» деген мааниде колдонулган. Анткени, сөздүктө көрсөтүлгөндөй, өлгөн кишинин кийими жыгачка жабылган. Кийинчерээк бул ат тул сактаган же тулга олтурган аялга да өтүп, «жесир» маанисин билдирип калган. Азыркы күндө бул сөздүн ордуна арап тилинен кирген *жесир* деген сөз көбүрөөк колдонулат.

тумоо: Байыркы мезгилде ту- этиши «жап, бүтө, бөгө» деген маанини билдирген жана ага –магу мүчөсүнүн жалганышы менен тумоо деген сөз жаралган (ДТС 1969:584). Бул сөз кыргыз тилинде тумоо болуп өзгөргөн. Бул сөздүн мааниси киши тумоологондо мурду бүтүп, дем алышы кыйындап калганына байланыштуу болсо керек (Сейдакматов 1988 :227). Ушул эле ту- этишинен тумак (ту+мак) жана туман (ту+ман) деген сөздөр жасалган. Туман кийинчерээк славян тилдерине, анын ичинде орус тилине өткөн. Бирок айрым этимологдор бул сөздүн тегин «Авестадагы» *дунман* «туман» менен байланыштырышат.

түлөө: «Бул сөз тиле+өө морфемаларынан турат. Тиле этишине –өө мүчөсү жалганып, түлөө сөзү жасалган. Анын и тыбышы ү тыбышына өзгөрүп, түлөө түрүнө келген. Чындыгында түлөөнү бир жакшылыкты тилеп берет. Ошондуктан ал сөз тилөө > түлөө аталган» (Сейдакматов 1988:231).

К.Юдахин бул сөздүн кийинки сөздүктөрдө берилбей калган дагы бир маанисин берген: «1. просьба, желание, пожелание; түлөөсү түштөн его желания всегда исполняются; ему везёт; түлөөң каткыр! чтоб тебе добра не видать!» (Юдахин 1965:780).

Этимологиялык маалыматтарга караганда, бул сөздүн теги «тил» деген сөзгө барып такалат. Андан тил+е - «(тил менен) айт, сүйлө» деген сөз жаралып, кийинчерээк андан байыркы түрк тилиндеги тилегү «желание» пайда болгон.

Сыягы, фонетикалык өзгөрүүлөрдөн улам ал кийин тилегү > тилөw > түлөө болуп калган. Ушундан улам жогорудагы тиле+өө деген жаңы модель бул эски сөздүн табиятын даана ача албай тургандай сезилет.

түмөн: «түмөн несметное количество, тьма (много); десять тысяч; түмөн кошун несметное войско; бирдики миңге, көптүкү түмөнгө погов. говорит с уха на ухо, а слышно с угла на угол (букв. что одному, то тысяче, а что многим, то несметному количеству); азар түмөн тьма-тьмушая; түмөнү түрүлгөн бай или түмөнү жерден түрүлгөн бай богач, обладающий несметным богатством; түлкү жүрбөс түмөн дикие пустынные места (букв. где лиса не ходит)» (Юдахин 1965:780). Орус тилине тьма болуп өткөн.

түрмө: Айрым этимологдордун ою боюнча, *тюрма* деген сөз орус тилине поляк тилинен 16-17-кылымдарда кирген. Бирок 11-кылымга таандык Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө түрмө сөзү дал ушул маанисинде кездешет. Рсянен ушуга таянуу менен бул сөз орус тилине түрк тилдеринен өткөн дейт. Ошентип, *түрмө* байыркы төл сөзүбүз *үтүк* деген сөз сыяктуу эле орус тили аркылуу кайра келген деп айтууга болот. К.К. Юдахин муну билгендиктен, бул сөздү русизм деп белгилеген эмес.

тың: Байыркы мезгилде бул сөз «угуу» деген маанидеги зат атооч болгон (ДТС 1969:568). Азыр кыргыз тилинде өз алдынча колдонулбаганы менен тың+да-, тың+ша деген этиштердин жана тың+чы деген зат атоочтун курамынан кездешет.

тырайке: Италия тилиндеги *tricot* «токулган» деген сөз (трикотаж да ушул сөздөн чыккан) орус тилине трико, ал аркылуу кыргыз тилине тырайке болуп өткөн. «Бумажная ткань для верхней одежды» деген маанини билдирет: кара тырайке чапан (Юдахин 1965:793).

уй: Азыркы түрк тилдеринин ичинен алтай жана кыргыз тилдеринде гана *уй* сөзү колдонулат, башка түрк тилдери *сыгыр*, *инек* сөздөрүн пайдаланат. Байыркы түрк тилинде *уд* болуп айтылат (ДТС 1969:605). Өз учурунда байыркы түрктөр *уд* сөзүн шумер тилиндеги *гуд* сөзүнөн кабыл алган (Мусаев 1975:55). Кыргыз жана алтай тилинде байыркы түркчө *уд* сөзүнүн д тыбышы й тыбышына өтүп, *уй* түрүнө келген (Сейдакматов 1988 :234).

Кыргыз тилинин түштүк-батыш диалектисинде сыйыр сөзү да колдонулат: «он эки төө он жылкы, тогуз сыйыр беш эчки, жарым коён үч түлкү, таппай калсаң чоң күлкү (таб. аты аталган жаныбарлардын курсак ичинде тукумун көтөрүп жүрүү мөөнөтү)» (Мукамбаев 2009:839).

Мындан тышкары *инек* сөзү да айрым жерлерде колдонулары К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» белгиленген: «инек (в некоторых местах) то же, что уй; букада кайын жок, инекте төркүн жок погов. у быка нет шурина, а

у коровы – родни (см. төркүн); инек уй корова старше трёх лет; инек топоз корова яка старше трёх лет» (Юдахин 1965:301).

«Манас» эпосунда бул сөздүн арапча «бакар» деген варианты да кездешет: «Эки жүз бакар салышар, Эки жүзүн тим койбой, Түрлөп айтып калыңар» («Манас»).

Ал эми уйду чакырганда, индоевропа тилдериндеги аты менен чакырабыз: «оу-оу» < ир. гоу; англис. cow «уй».

укмуш: «укмуш диковинная весть, ошеломляющее сообщение, сногсшибательное сообщение; укмуштун-укмушу диво-дивное; укмуш ай! диво-то какое!, смотри-ка ты!; тири укмуш чудо из чудес; мындай укмушту ким көргөн! где это видано!; укмуш эмес, ырас не выдумка (не что-то чудодейственное), а правда» (Юдахин 1965).

Бул сөз ук- этишинен келип чыккан жана бул сөз көпчүлүк түрк тилдеринде байыртан эле «түшүн, анда» маанисин да туюндуруп, бул бир процесстин эки жагы болгондугу менен түшүндүрүлөт (ЭСТЯ). Башында «көргөн эмес, уккан же ойдогу нерсе» деген мааниде колдонулуп жүрүп, кийин мааниси кеңейип, «таң каларлык» деген азыркы мааниси келип чыкса керек. Муну тилдик материалдар менен да ырастоого болот: «көрмүш новость, новинка (которую можно видеть, но не слышать); уктуң беле укмушту? көрдүң беле көрмүштү? фольк. слышал ли ты новость? видел ли ты новинку?» (Юдахин 1965).

улан: Байыркы мезгилдеги огул (уул) деген сөзгө –ан деген көптүктү билдирүүчү мүчөнүн жалганышы менен жасалган бул сөз (оглан > улан) Европа мамлекеттеринде атчан жоокерди билдирген: Уланы (тюрк. Ulan) — вид новоевропейской легковооружённой кавалерии с пиками, саблями и пистолетами. Внешним отличительным атрибутом их формы был высокий, четырехугольный монгольский головной убор (уланка или конфедератка).

улутун: < улуу+тын < «тын 1. дышать; эр улуг тынды мужчина тяжело дышал (Махмуд Кашгари-Барскани) (ДТС 1969:567). «тын I дыхание, вздох; тыны чыкпай калды; тын II 1. дышать; буту менен басып, мурду менен тынгандар; 2. отдыхать; эки тынып келдим; күйөөгө жетпей кыз тынбайт девица не успокоится, пока не выйдет замуж; тил албасты жумшаганча, тына-тына өзүн бар чем посылать неслуха, лучше с передышкой (хотя и трудно тебе) иди сам» (Юдахин 1965:791).

умач: К.Юдахин буга төмөнкүдөй аныктама берген: «умач затируха (род мучной похлёбки)» (Юдахин 1965). Ал эми «Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө» берилген түшүндүрмө бир аз башкараак: «умач I ун, талкан же улпактын сууга коңур кургак кылып аралаштырылгандагысы» (КТТС 2015:580). К.Юдахиндин берген аныктамасына мындагы «умач аш» туура

келет: «умач аш унду майга кууруп, суу куюп, кайнаганда ага камырды майдалап үзүп жасаган суюк тамак» (*КТТС 2015:580*).

Бүгүнкү күндө тамактын өзү көп ичилбегендиктен, «умач» сөзү да көп кездешпейт. Ага салыштырмалуу «уйкусу ачылып кетүү» маанисиндеги «көзү умачтай ачылуу» деген фразеологизмде көп жолугат. Ушул жерден умачтын көзгө кандай тиешеси болушу мүмкүн деген суроо туулат. Сыягы, бул тамактын жасалышы менен байланыштуу. Куурулган унга же талканга суу куйганда, же болбосо ун же талканды сууга чайыганда, көбүрүп, бетин көбүк баса түшөт. Аны байып кетпесин деп аралаштырганда, бети ачыла түшөт. «Көзү умачтай ачылуу» деген фразеологизмдин келип чыгышын ушундай түшүндүрүүгө болот. Буга далил катары ушуга маанилеш «көзү чайыттай ачылуу» деген фразеологизмди келтирсек болот. Мындагы «чайыт» сөзү да сууга ун же талкан чаюу менен байланыштуу.

ураа! Көбүнчө чабуул учурунда колдонулган бул сырдык сөз орус жана башка европа тилдеринде (орус. ура, нем. hurra, англ. hurrah (же huzzah, hooh), фр. hurrah ж.б.) да бар. Теги талаш болгону менен бул сөздүн түрк тилдеринен өткөнүнө далил боло турган тилдик материалдар бар (ураа < ур-аа) жана бир топ окумуштуулар ушундан улам бул сөздү түркизм деп эсептешет. Монгол тилинде урагша, калмак тилинде уралан түрүндө колдонулушу да бул сөздүн байыркылыгынан кабар берет. Кыргыз тилинде ураан деген туундусу да бар.

устукан: Бул сөздүн теги иран тилдериндеги стухуан «сөөк» деген сөзгө барып такалат (*Малаев 2011:157*). Буга байланыштуу «устуканы качуу» (этинен түшүп кичирейген, кейпи кетип жүдөгөн, чүнчүгөн көрүнүштө болуу деген мааниде), «устуканы упат болуу» (таптакыр жок болуу, ойрону чыгуу, чирип жоголуу деген мааниде) деген фразеологизмдер бар.

ушак: Азыркы кыргыз тилинде «майда, кичине» деген мааниде колдонулган бул сөз улан-ушак деген кош сөздүн курамынан да кездешет жана К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» бул кош сөздүн мааниси «молодёжь (мужская)» деп чечмеленген (*Юдахин 1965:802*). Кыргыз лексикографиясында кийин жарык көргөн сөздүктөрдө бул кош сөз жок. Ал эми түрк тилинде ушак деген сөз азыркыга чейин колдонулуп, «подросток, парень, малый» деген маанини билдирет (*ТРС 1994:882*).

Байыркы түрк тилинде *увшак* деген сөз «майда, кичинекей» деген маанини туюндурган (*ДТС 1969:619*). Азыркы кыргыз тилинде *ушак* түрүндө колдонулган бул сөз ушул маанисинде *уул-ушак*, *ушак мал* деген сөздөрдөн кездешет. Адегенде *ушак сөз* деп айтылган сөз тизмегинде да ушул маанисинде колдонулуп, «майда сөз» дегенди билдирген. Кийинчерээк мунун сөз деген аныкталгычы кыскарып, мааниси кеңейип, «бирөөнүн

артынан айтылган жалган сөз» маанисин билдирип калган (*Сейдакматов 1988*).

Азыркы кыргыз тилинде бул сөз *улан-ушак* деген кош сөздүн курамынан да кездешет жана К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» бул кош сөздүн мааниси «молодёжь (мужская)» деп чечмеленген (*Юдахин 1965:802*). Кыргыз лексикографиясында кийин жарык көргөн сөздүктөрдө бул кош сөз эмнегедир жок. Ал эми түрк тилинде ушак деген сөз азыркыга чейин колдонулуп, «подросток, парень, малый» деген маанини билдирет (*ТРС 1994:882*). Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде «нандын күкүмү» маанисинде да колдонулат (*Мукамбаев 2009:976*).

ушак-айың: «Азыркы кыргыз тилинде айың сөзү «ушак», «имиш сөз» дегенге жакын мааниде айтылат. Ал ай+ың деген морфемалардан турат. Уңгусу ай байыркы кезде *айт* деген маани берген, ага этиштен атооч жасоочу –ың мүчөсү жалганып, айың «ушак» маанисиндеги сөз келип чыккан (*ДТС 1969:29*)» (*Сейдакматов 1988 :17*).

ую-: Байыркы түрк тилинде бул этиш «укта» деген маанини билдирген (*ДТС 1969 :607*). Түрк тилдеринин огуз тобунда азыр да колдонулат. Азыркы кыргыз тилинде айран уюду, колум уюду//уктап калды, бутум уюду//уктап калды, уюп угушту деген сыяктуу сөздөрдө сакталып калган. Кийинчерээк мындан уйку, укта деген сөздөр жасалган. (*Сейдакматов 1988:238*).

үзүр-мазыр: Бул сөздөр арап тилинен кирген: гүзр 1. кечирим; түшүндүрүү (үзүр-мазыр сөз айтылды); 2. масир маашыр (*Малаев 2011:157*)

үрп-адат: Бул кош сөздүн курамындагы сөздөр арап тилинен кирген: *гүрф* – салт, адат; *гадет* өнөкөт, салт (*Малаев 2011:158*)

үбөлө-: Сыягы, «майдала» маанисиндеги бул этиштин теги байыркы түрк тилиндеги ув «майдала» (*ДТС 1969 :619*) деген сөзгө барып такалат. Мындан жасалган *үбөл* деген туюк мамиледеги (пассив) этиш фольклордон кездешет: этектин баары түгөнүп, ээрлер сынып үбөлүп полы все изодраны, сёдла все полomanы, раздроблены (*Юдахин 1965:816*). Ал эми *үбөлө* ушул кыймыл-аракеттин кайра-кайра кайталанганын же күчөтүлгөнүн билдирет.

үбөлүк: Кийинки кездерде үбөлүк орус тилиндеги валик сөзүнөн улам пайда болгон деген пикир «элдик этимологдор» тарабынан айтылып жүрөт. Бирок кыргыз тилиндеги русизмдерди жакшы билген К.Юдахин үбөлүктү русизм катары белгилеген эмес. Ал өз сөздүгүндө үбөлө- деген сөздүн маанисин «растирать (размельчать)» деп берген. Үбөлүк сөзүнүн теги ушул этишке барып такалышы мүмкүн. Сөздүктө мындай иллюстрация да бар: «этектин баары түгөнүп, ээрдин баары үбөлүп» (*Юдахин 1965:816*). Кыргыз тилинин түштүк диалектисинен башка түрк тилдеринде колдонулган «окто» да кездешет.

үзөңгү: Байыркы мезгилде *үзеңү* түрүндө колдонулган (*ДТС 1965:630*). Түрколог В.Бангдын пикири боюнча, үз «верхняя часть» (азыркы кыргыз тилиндеги «үст(ү)» менен тектеш) деген атоочтуктан үз+е+н «подниматься» деген этиш жаралып, ага –гы мүчөсүнүн жалганышы менен үзөңгү сөзү келип чыккан. Түркия түрк тилинин айрым диалектилериндеги үз+гү «лестница» сөзү да буга кошумча далил боло алат (*ЭСТЯ 1974:623-624*). Кыргыз тилинин алгачкы этимологиялык сөздүгүн түзгөн окумуштуу тилчи К.Сейдакматов да бул сөздү ушундай чечмелеп, төмөнкүдөй жыйынтык чыгарган: «Сөзмө-сөз которгондо үзөңгү сөзү «үстүнө чыккыч» дегенге жакын маани берген сөз болуп чыгат» (*Сейдакматов 1988:240*).

үн-сөз: Мындагы «сөз» деген компонент биз билген «сөз» маанисинде эмес, «үн» маанисинде болушу мүмкүн, анткени огуз тобундагы түрк тилдеринде, мисалы, Түркия түрк тилинде «сес» деген сөз азыр да «үн» маанисинде өз алдынча колдонулат (*ТРС 1994:765*). Ушуну эске алуу менен мындагы сөздөрдүн экөө тең «үн» деген маанини билдирет деп айтууга болот.

Бирок муну «сес» деген башка бир омоним менен чаташтырууга болбойт, анткени тилдин азыркы абалында тектештиги бүдөмүк сезилген бул эки сөздү көп маанилүү деп айтыш кыйын: «сес угроза, запугивание, острастка; сес кыл- или сес көрсөт- или сес билгиз- или сесин ал- угрожать, запугивать, стращать; адамдарга сес кылып, аркы-терки жүрүп жүр чтоб было острасткой людям, ты прохаживайся взад-вперёд; сес кылбай эле кой брось запугивать; Касейинге сес көрсөткөндөй тигилер чыйрак жүрүшөт они ходят (или держат себя) так бодро, как будто хотят нагнать страху на Касейна; сес көрсөтүү запугивание; бул да өзүнчө сес көрсөтүү это тоже своего рода запугивание; анын да сесин алып койду он и его запугал; сеси бар то же, что сестүү» (*Юдахин 1965*).

үртүк: Кооздолгон кымбат ат жабуу, адатта аттын соорусуна эле эмес, атка бүтүндөй жабылган. Алтын, күмүш, абайы – кыз-келиндин үртүгү (фольклор). Бул сөздүн төркүнү – байыркы түрк тилиндеги өрт- «жап» деген этиш. Анын туундусу *өртүк* ошол учурда эле жабуу маанисинде колдонулган (*ДТС 1969:391*). *Өрт-* этиши түрк тилдеринин огуз тобунда азыр да колдонулат.

үрүң-бараң: Таң атар мезгилди туюндурган бул кош сөздүн курамындагы сөздөр бүгүнкү күндө өз алдынча колдонулбайт. Байыркы түрк тилинде *үрүң* «ак; таза, аруу» деген маанини билдирген жана ак куу «үрүң куш» деп аталган (*ДТС 1969:627*). Ал эми *бараңды* К.Сейдакматов монгол тилиндеги бараан «кара, караңгы» деген сөз менен байланыштырган (*Сейдакматов 1988:241*). Азыркы кыргыз тилиндеги «караан, силуэт» маанисиндеги *бараан* сөзү да ушуга тектеш болушу ыктымал. Ал эми К.Малаев *бараңды* иранизм деп эсептейт: бараң < пор «каралжын»+ренг «ыраң» (*Малаев 2011:43*).

үт I узкое отверстие; кулактын үтү слуховой проход; 2. отверстие в соске женской груди; 3. мочевого канал (мужской); үтүнө кыл жүгүртүп *ист.* (его мучили) вставляя конский волос в мочевого канал.

үт II ар. 1. название двенадцатого месяца солнечного календаря, соответствующего периоду с 22 февраля по 21 марта (этот период очень опасен для экстенсивного кочевого скотоводства в смысле падежа скота от джута); жакшылыгын алса – үт; жамандыгын алса – жут погов. если к добру, так үт, если к худу – джут; 2. узкий просвет солнечного луча, пробивающегося в отверстия юрты (обозначает начало весны); үйгө түшүп үт келет, үткө аралаш жут келет стих. в юрту падает (луч) и приходит весна, вместе с весной приходит джут; үйгө үт киргенде малга сүт кирет погов. когда в юрту луч проникает, у скота молоко появляется (*Юдахин 1965:826*).

үш-: Байыркы түрк тилинде бул этиш «сверлить» деген мааниде колдонулган (*ДТС 1965:628*). Азыркы кыргыз тилинде өз алдынча колдонулбайт, бирок үшкү «сверло» деген сөздүн курамында бар.

чабаты: К.Сейдакматовдун ою боюнча, иран тилдеринде чаппа «арты, терс жагы» деген маанини билдирет. Анын туундусу чаппаты кыргыз тилине чабаты болуп өткөн. Чабаты ачыбаган камырдан жука жайылып, улам-улам оодарылып бышырылган нан дегенди билдирет. Ушундай оодарып бышырылышынан улам аты келип чыккан (*Сейдакматов 1988:244*). Сыягы, бул сөз жеке эле иран тилдерине эмес, индоевропа тилдеринин арий бутагына кирген башка тилдерге да тиешелүү болсо керек, анткени жогоркудай нандын түрү Индияда чапати деп атала тургандыгы белгилүү.

чакча < пер. шах «мүйүз» + ча (кичирейтүүчү мүчө) (*Сейдакматов 1988 :99*). Чакча адегенде мүйүздөн жасалгандыктан, ушундай аталып калган. Кийинчерээк сөздүн мааниси унутулуп, анын үстүнө чакча башка материалдардан да жасала баштаган соң, мүйүз чакча деп айтыла баштаган. Ал эми тыбыштык жагын алсак, адегенде шакча деп айтылып келген бул сөз –ча мүчөсүнүн таасири менен кийинчерээк чакчага айланса керек деп болжолдоого болот. Анткени ушул эле сөз кыргыз тилинде шаа (шаа мүйүз) жана шак (дарактын шагы, «шагы сынуу» деген фразеологизм) түрүндө да кездешет.

чанак: Азыркы кыргыз тилинде «1. көздүн чарасы; 2. өсүмдүктүн буласын каптап турган кутуча» маанисин туюндурган (*КТС 2010:1306*) бул сөз түрк тилинде «глиняная чашка, миска, блюдо» маанисинде колдонулат (*ТРС 1994:168*). Түркологдор бул сөздүн чан «сосуд, стакан», чанак «посуда» маанисинде кытай тилинен келгенин айтышат (*Баскаков 1987:2*). Бирок кыргыз тилчиси К. Дыйканов бул боюнча төмөнкүдөй кызыктуу пикир айткан: «Чет сөздөр тыбыштык жактан төл сөздөй өздөштүрүлсө, анын бөлөктүгү таанылбай калат. Мисалы, орустарга сани (чана) төл сөздөй

көрүнөт; кыргызча чана, казакча шана, татарча сана «сани». Бул сөз (сани) орус тилине татар тилинен алынган. Азыр булар эки башка сөз: бири кыргызча, экинчиси орусча ж. б. Кыргызча чанач, казакча шанаш (чан-аш) аш куя турган тери идиш. Монгол тилинде цана «лыжи», б.монг. тилинде сана «лыжи», башк. тилинде сан «большой колокол», монг. тилинде цан(г) музыкальные тарелки. М. Кашгариде чаң «музык. аспап. Албетте, бул буюмдар - чана, цана, чаң - ийлеп ышталган чың териден жасалган заттар. Азыр жасалган материалдары башкача болушу да ыктымал. Байыркы түрк тилинин сөздүгүндө чаң II (кит. чжэн) «название музыкального инструмента вроде гонга»? деп суроо коюлган. Кыргыз тилиндеги: чан-дыр, чан-а, чан-ач, чан-ак ж. б. деген сөздөрдүн уңгусу чан «тери», булар башында бир болгон» (*Дыйканов 1980:9*).

чар: Иран тилдериндеги чэар «төрт» деген сан атооч өз алдынча колдонулбаганы менен айрым сөздөрдүн курамынан кездешет: *чартаран:* пер. чэар – «төрт» + ар. тэрэф – «жак» = төрт жак; *чаржайыт:* пер. чэар – «төрт» + кыр. жайыт = төрт тарабы жайыт (ээн-эркин); *чарная:* пер. чэар – «төрт» + паэ – «аяк, бут» = төрт аяктуу жыгач супа; *чарбак:* пер. чэар – «төрт» + баг = төрт бак, топ бак; *чарчы:* пер. чэарчи – «төрт бурчтуу»; (*Малаев 2011*)

Оозеки өздөштүрүлгөндүктөн, айрымдарында тыбыштык өзгөрүүлөр байкалат: чалдыбар: пер. чэар – «төрт» + диуар - «дубал» = төрт дубал (бузулуп төрт дубалы гана калган); шаршемби: пер. чэар – «төрт» + шэнбэ – «күн» = төртүнчү күн;

Кээ бир сөздөрдүн мааниси алда канча кеңейген: чарба: пер. чэар – «төрт» + паэ – «аяк, бут» = төрт аяктуу, мал. К.Малаев бул сөз мурун «мал» маанисинде гана колдонулганын белгилейт (*Малаев 2011:3*). Азыр болсо бул сөздүн мааниси алда канча кеңири.

чарба: Перс тилиндеги чар «төрт» жана па «аяк, бут» деген маанидеги сөздөрдөн жаралган бул сөз башында «төрт аяктуу (мал)» деген маанини туюндуруп, кийинчерээк мааниси кеңейип, «хозяйство» деген маанини туюндуруп калган (*Малаев 2011:3*).

чачтарач: Бир караганда кыргызча «чач» жана «тара» деген эки сөздөн жасалгандай туюлган бул сөз чынында этимологиялык жактан эки компоненттен турат: кыр. чач + ир. тэраш «алуу, кыруу». Иран тилдеринде сэртераш (сэр «баш» + тэраш) түрүндө колдонулат, бирок түрк тилдеринин таасири менен аларда да сачтэраш (сач «чач») формасы пайда болгон (*Малаев 2011:162*).

чек: Бул этиш сөздүн түрк тилинде 43 мааниси бар (*TPC 1994:177-178*), ал эми кыргыз тилинде болгону 4 маанини билдирет (*КТС 2010:1318*). Ушундан улам бул сөздүн азыркы кыргыз тилинде унутулуп калган маанилерин түрк

тилинен табууга болот. Мисалы, «Эр чекишпей бекишпейт» деген макалдагы «чек» этишинин кош мамилелик формасы болгон «чекиш» сөзү түрк тилинде «1. ссориться, спорить, оспаривать; переругиваться; пререкаться; 2. пускать в ход (ножи и т.п.), поднимать друг на друга (нож и т.п.), замахиваться, угрожать друг другу (ножами и т.п.)» деген маанилери бар (*TPC 1994:177*). Муну эске алганда, жогорудагы макалдын бүдөмүк мааниси айкын боло түшөт. Ушул сыяктуу эле эчкини айдаганда, чакырганда колдонулуучу «чек» деген сырдык сөз түрк тилинде «приводить в движение, двигать» деген маанини билдирет (*TPC 1994:177*).

чемодан: Бул сөздүн теги фарсы тилине барып такалат: *jāmādān* «кийим сактагыч» (*jāmā* «кийим» и *dān* «сактагыч»). Татар тили аркылуу орус тилине өтүп, ал аркылуу ушул турпатында кыргыз тилине келип кирген. Бирок түштүк диалектиде бул сөздүн тике өткөнү да бар: «чабадан, чавадан ир. южн. узкий мешок с ковровой лицевой стороной (служит для складывания домашних вещей и как украшение в юрте)» (*Юдахин 1965:831*).

чечек: Байыркы мезгилде бул сөз «гүл» деген маанини билдирген (*ДТС 1969:143*). Анын издерин азыркы кыргыз тилиндеги «байчечекей» деген сөздөн, «жер чечегин безеген» деген фразеологизмден байкоого болот. Ата-бабаларыбыз илгери оорунун атын атаса ооруп калат же ырбап кетет деп корккондуктан (азыр биз рак оорусун тике айта албай тайсалдагандай), оспа оорусун денеге чыккан кызыл тактарынан улам «чечек» дешкен. Мындан тышкары, «улуу тумоо», «чоң жарыктык», «баягы жарыктык» деп да тергешкен. Эркек балдарды «чечек айдагыр!» деп урушкан. Жеңелер кайнилерине карата көбүнчө оң мааниде колдонушкан.

чие: Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде, тагыраак айтканда, Аксыда бул сөз чычкандын баласын билдирет. Ал эми Ат-Башыда эликтин анча чоңоё элек, чаары түшө элек баласын чие дешет (*Мукамбаев 2009:1054*). Сыягы, «кызыл чиедей» деген фразеологизм да ушундан келип чыкса керек.

чий: Кыргыз тилиндеги «иткел» маанисин туюндурган чий көбүк деген татаал сөздүн курамынан кездешкен чий деген сөз түрк тилинде «чийки, быша элек» деген маанини билдирет (*TPC 1994:194*).

чиркөө: Орус тилиндеги «церковь» деген сөз татар тили аркылуу кыргыз тилине өтүп, кыргызчалашып кеткен (*Юдахин 1965*).

чонон: «Кенен-чонон» деген кош сөздүн гана курамынан кездешүүчү бул сөз азыр өз алдынча колдонулбайт. «Кенен» деген сөз «кең» деген сын атоочко –ан мүчөсүнүн жалганышы менен жасалган (кең+ен > кенен) сыяктуу эле, «чонон» да «чоң» сын атоочуна –ан мүчөсүнүн уланышынан улам пайда болгон (чоң+он > чонон) (*Сейдакматов 1988 :99*).

чулки: Түрк тилдериндеги «чулгоо» деген сөз орус тилине ушундай кабыл алынган (*Фасмер*).

Чуңкурчак: «(кыр. чуңкур+пер. чак «чуңкур) – бир эле түшүнүктөгү эки сөз (кыргызча жана персче) биригип, тоодогу жайлоонун же кыштоонун атын түшүндүрөт» (*Малаев 2011:163*).

чыгдан: «Боз үйдө тамак-аш, идиш-аяк коюлган жакты калкалап, тосуп коюу үчүн чийден кооздоп, чырмап жасалган калканч» (*КТС 2010:1346*). Байыркы мезгилде азыркы «чий» сөзү «чыг» түрүндө колдонулган (*ДТС 1969:147*) жана ал ушул чыгдан деген сөздө сакталып калган. Ага иран тилдериндеги – дан мүчөсү уланып, жогорудагы сөз жасалган (*Сейдакматов 1988:255-256*). Бул мүчө кыргыз тилиндеги калемдан «пенал», күлдан «пепельница» деген сөздөрдөн да кездешет.

чыпалак: Бул сөздүн курамында байыркы түрк тилиндеги элиг «колдун манжасы» (*ДТС 1969:170*) деген сөз бар жана ал «алак» болуп өзгөргөн. Элиг азыркы кыргыз тилинде колдонулбаганы менен «эли» (бир эли, эки эли ж.б.) деген сөздө жана «элик сүтүн берүү» (б.а. эмчек сүтүн эмизип эмес, кол менен сүт берип багуу) деген фразеологизмде сакталып калган. К.Сейдакматов чыпалак байыркы түрк тилинде чычалак түрүндө колдонулганына таянып, чыч сөзүн кичи менен тектеш деп болжолдойт жана чычалак «кичинекей манжа» дегенди билдирет деп чечмелейт (*Сейдакматов 1988:257*). Бирок мындагы чып компоненти чыбык деген сөз менен да тектеш болушу мүмкүн, анткени байыркы түрк тилинде чып «ичке, ийилчээк чыбык» деген мааниде колдонулган (*ДТС 1969:150*).

чыстырнай - революциядан мурун кирген «шерстяной (жүн, жүндөн жасалган)» деген сөз: «чыстырнай шерстяная материя» (*Юдахин 1965:892*).

чыт: Уйгур тили аркылуу бенгал тилинен кирген. «чыт 1. ситец. 2. перен. расцветенный, узорчатый; чыт курсак 1) узорчатое брюхо (о ребенке, который в холодное время греет у огня голый живот, отчего тот покрывается пятнами); 2) мальчуган; 3) уст. пренебр. бедняк (*Юдахин 1965:892*). Орус тилиндеги «ситец» деген сөз менен «чыт» деген сөздүн теги бир: «ситец род. п. сйтца. Заимств. из нидерл. sits – то же, которое вместе с англ. chintz, нем. Zitz "ситец" восходит к хинди chît, chînt или бенгали chits, др.-инд. citrás "пестрый" (Клюге-Гётце 714; Франк–Ван-Вейк 610; Хольтхаузен 37; Преобр. II, 290). (*Фасмер*)

чыштай (< чистый): «Таза» маанисиндеги бул сөз кыргыз тилинде төмөнкүдөй кошумча маанилерге ээ болгон: «1. нак, накта, бүт, толук. Акчаны чыштай эле санап бердим. 2. таза, мыкты (көбүнчө кийим жөнүндө). Түбүн сурап тартуудан да иймендим, Сүрү болот чыштай кийим кийгендин (*Чоробаев*).» Кээде «чычтай» деп да колдонулат: «Балам, үстүндү бүт жаңыртып, чычтай болуп кийинипсиң («*Чалкан*») (*КТС 2010:1360*). Мындан

тышкары, бул сөз катышкан фразеологизм да бар: «чыштай кийинүү. Абдан таза, жакшынакай, мыкты кийинүү. Ал баягыдай эмес, чыштай кийинип, оңолуп алган» (КТФС 2001 :489).

шаа мүйүз: Кээде иранизмдер (иран тилдеринен кирген сөздөр) өзүбүздүн төл сөздөр менен чырмалышып, ширелишип, өзүнчө бир жаңы мааниге өтүп кеткени байкалат. Бул сөздө бир эле маанини туюндурган эки сөз биригип (ир. шах – мүйүз + кыр. мүйүз) «чоң, узун мүйүз» деген маанини берет; сокого шаа мүйүз төрт өгүз кошушуптур (Малаев 2011:164). Бул сөздүн «знатный, важный; большой начальник» деген өтмө маанилери да бар: «жалаң шаа мүйүздөр келди пришли одни только большие люди; шаа мүйүз аракеттер заправские выпивалы» (Юдахин 1965:894). Ушул эле көп маанилүү иранизм шак (бутак) түрүндө да кездешет жана ал турсун «шагы сынуу», «шагын сындыруу» деген фразеологизмдердин курамынан да учурайт. Бирок багбанчылыкка караганда малчылыкка жакын көчмөн элдин идиомасына «бутак» эмес, «мүйүз» мааниси көбүрөөк шайкеш келет деп айтууга болот. Анткени мүйүзү сынган мал мурункудай болбой жалтайлап, качып каларын бабаларыбыз жакшы билишкен.

Мындан тышкары, шак сөзү «чакча» сөзүнүн курамында да бар: «чакча < пер. шах «мүйүз» + ча (кичирейтүүчү мүчө)» (Сейдакматов 1988:99). Насыбай салынуучу чакча адегенде мүйүздөн жасалгандыктан, ушундай аталып калган. Кийинчерээк сөздүн мааниси унутулуп, анын үстүнө чакча башка материалдардан да жасала баштаган соң, мүйүз чакча деп айтыла баштаган. Ал эми тыбыштык жагын алсак, адегенде шакча деп айтылып келген бул сөз –ча мүчөсүнүн таасири менен кийинчерээк чакчага айланса керек деп болжолдоого болот.

Айрым өздөштүрүлгөн сөздөрдүн тилге биротоло сиңип, башка тилден келгени билинбей, ал турсун элдик этимологдор тарабынан төркүнү «аныкталып калганы» байкалат.

шайык: «шайык *ар. рел.* 1. шейх; духовный наставник; 2. смотритель мусульманского кладбища или места поклонения мусульман; 3. (в эпосе) чтимый мудрый старец» (Юдахин 1965). Арап тилиндеги шейх «уруу башчысы; диний жетекчи; окумуштуу, кары адам» деген сөз кыргыз тилине ушундай болуп кирген.

Ал эми бул сөздүн көптүк түрү мэшайих машайык//машаяк болуп өзгөрүп, төмөнкүдөй маанилерди туюндуруп калган: «машайык *ар.* 1. *уст.* угодник божий, благочестивый старец; алыстагы олуядан, жакындагы машайык артык *погов.* ближний угодник лучше, чем дальний святой; 2. *перен.* редко лучший из...; догдурлардын машайыгы из докторов доктор, лучший доктор; мал ээси машайык провидец по пропавшему скоту (может определить: кто украл, куда угнал и т. п.)» (Юдахин 1965:21).

шакан: Иран тилдериндеги шак «бутак» жана ап «суу» деген эки сөздөн куралган бул сөз «майда арык» деген маанини билдирет. Шак арык деген синоними бар (Юдахин 1965).

шашлык: Этимологдордун маалыматы боюнча, бул сөз орус тилине түрк тилдеринен, тактап айтканда, Крым татарларынын тилинен өткөн: шашлык < шишлик б.а. «шишке сайылган эт».

шимек: «1. Бешикке бөлөнгөн баланын сийдиги күлтүккө куюлуп туруш үчүн колдонулуучу түтүкчө; 2. Тегирмендин барасын жаргылчактын дан, эгин салынуучу, данды, эгинди майдалоочу үстүнкү бөлүгү менен байланыштыруучу өзөк» (КТС 2010:1378).

К.Сейдакматов «шимек» сөзүнүн этимологиясын төмөнкүдөй чечмелеген: «Бешиктеги баланын заарасын агызып кете турган түтүкчөнү билдирген шимек сөзү шим+ек бөлүктөрүнөн куралган. Анын шим уңгусу азыркы шими этишине туура келет. Ага этиштен атооч жасоочу –к мүчөсү уланып, шимек «шимип кетүүчү нерсе» деген маанидеги сөз жаралган» (Сейдакматов 1988:259).

Шимекти адатта койдун жото жилигинен сөөгүнөн жасашкан. Учурда жыгачтан жана жиликтен жасашат. Жыгачтан жасалган жаңы шимекти кызып турган майга салып, бир кайнатып алуу керек. Андан соң күнгө жакшылап кургатат. Ошондо жыгачтын майда таарындылары жоголуп, сыйда болот. Шимек эркек балага өзүнчө, кыз балага өзүнчө жасалат.

ширеңке (< серники): Спичка деген сөзгө ордун бошотуп берген бул архаизм сөз азыр орус тилинде колдонулбайт, бирок украин тилинде бар. Сера – «күкүрт» деген сөздөн жасалган. Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде ширеңкенин ордуна колдонулган күкүрт сөзү иран тилдеринен өздөштүрүлгөн. Тилдик материалдарга караганда, сыягы, бул сөз байыркы мезгилдерде эле келген: «күкүрт ир. 1. горючая сера; моңолдорду кыйнаса, коломтодон күкүрт чыгарат (или табат) погов. если (киргиза рода) моңолдор поприжать, так он в коломто горючую серу изобретёт (или найдёт); 2. спички; күкүрттөй күчө стать крепким (напр. о бузе); күкүрттөй түтөп турган жигит парень энергичный и здоровый» (Юдахин 1965:462).

ширинкана/ширеңкана: иранизм. < ширин «таттуу»+кана «бөлмө». «Байыркы убактарда мал саткан жана алган киши буюм менен акча жугумдуу болсун үчүн «ширинкана» деп аталган ашканага барышып, алды-саттынын үстүндө болгондор менен бирге тамак жешип, шарап ичишкен, бара-бара бул адат нак акча берүүгө өтүп кеткен» (Малаев 2011:168).

шорпо-шилең: Эски монгол тилинде силүң (МТС 2003:1097), азыркы монгол тилинде шөлөң «шорпо» деген маанини билдирет (КАТГ 1980:114-15).

ынды кара: «Аябай кара, көмүрдөй кара, капкара» Ынды кара болгомун, Самындап жуусаң агарбайм («Мендирман») (КТС 2010:1403). Маркум Салижан Жигитов досу Ашым Жакыпбековду бир жолу: «Бу Ашымдай ынды каралар кыргызда болчу эмес эле, бул кайдан келип калды болду экен деп таң калчу элем. Көрсө, илгери кыргыздар Кокондун ордосун кан талоон кылганда, таластыктар ордодон бир ынды кара кызды алып кетишкен экен. Ошол кыз Ашымдын чоң энелери болот экен», - деп чычалатканы эсимде. Саягы, бул сөз Ындыстан < Ынды+стан (Индия) менен байланыштуу болсо керек.

ыктыт: Бул сөздүн биринчи бөлүгү *ык* деген табыш тууранды сөз болгон: «*ык* икота, поднимающаяся из груди, когда холодную воду заедают хлебом; *ык тут* нападать, схватывать (о икоте); ани ик тутты на него напала икота (ДТС 1969:219). Азыркы кыргыз тилинде бириккен сөз катары колдонулат.

ылама: Бул сөз кыргыз тилине тибет тилинен келген: лама > ылама. катын албай, ылама ургаачы менен жат болгон *фольк*. лама не женился, женщин чуждался (Юдахин 1965)

ылаң: «ылаң 1. повальная болезнь скота; эпизоотия; койго келген ылаң окшойт (о человеке) напасть какая-то, несчастье для других (букв. будто повальная болезнь овец); 2. *перен.* бедствие» (Юдахин 1965).

Бул сөз иран тилдеринен кирген жана ленг «аксак» деген маанини туюндурат. Ушул эле сөз «лан» түрүндө атактуу өкүмдар Темирландын атында да бар. Перс булактарында Тимур ленг «Аксак Темир» түрүндө кездешкен бул ысым Батыш тилдерине Тамерлан болуп өткөн.

ыпылас: «ыпылас *ар.* 1. грязный, неряшливый, нечистоплотный; 2. *перен.* гнусный, пакостный; ыпылас адам пакостный человек» (Юдахин 1965). Арап тилиндеги ифлас деген сөз кыргыз тилинде ушундай тыбыштык өзгөрүүгө учурап, мааниси да өзгөрүп кеткен, анткени башында бул сөз «банкрот болуу» деген маанини туюндурган. Түрк тилинде азыр да ушул маанисинде колдонулат.

ыштан < ич тон: Байыркы мезгилде «ич кийим» маанисин туюндурган *ич тон* кийин *ыштан* болуп өзгөрүп, ушул шекилинде орус тилине да өтүп, бүгүнкү күндө активдүү колдонулат.

ычкыр: Байыркы түрк тилинде бул сөз ич кур болгон (ДТС 1969:2001) жана кийин ич тон > ыштан болуп өзгөргөн сыяктуу эле ич кур > ычкыр болуп калган. // Ыштаны жок ычкырына сүйүнөт.

эгиз: Байыркы түрк тилинде бул сөз «бийик; бийик жер, чоку» деген маанини билдирген (ДТС 1969 :165). Кыргыз тилинин түштүк диалектисинде азыр да ушул маанисинде колдонулат: Эки эле көзүң балбылдайт, Эгизден тийген

панардай («Эл адабияты») (КТС 2010:1415). Этимологдордун ою боюнча, бул сөз азыркы Жети-Өгүз деген жер атынын курамында да бар: Жети-Өгүз < Жети-Эгиз (жети чоку).

элик: Түркия түрк тилинде «эл» түрүндө сакталып, азыркы учурда активдүү колдонулган бул сөз кыргыз тилинде азыр колдонулбайт. Ушундан улам бул сөздүн «кол» деген синонимдик түгөйү көп колдонулуп, аны сүрүп чыккан болсо керек деп божомолдоого болот. Анткени тил мыйзамына ылайык, абсолюттук, башкача айтканда, маанилик жактан толук дал келген синонимдер тилде чогуу жашай албайт: алардын бири колдонуудан калат, же болбосо башка кошумча маанилерге ээ болот.

Бирок «элиг» сөзүнүн айрым издери азыркы кыргыз тилинде сакталып калгандыгы байкалат. Мисалы: «эли – сөөмөй, ортон ж.б. манжалардын жоондугундай, эниндей болгон өлчөм. Согумдун казысы төрт эли чыгыптыр (Мидин)» (КТС 2011:847). Мындай маани казак, кара калпак, алтай, татар сыяктуу бир катар түрк тилдеринде бар.

Мындан тышкары, азыркы кыргыз тилинде «элик сүтүн берүү» деген фразеологизм бар жана ал «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгүндө» төмөнкүдөй чечмеленген: «элик сүтүн берүү: өзү төрөбөсө да өзү төрөгөндөй, өз баласындай асыроо, өздөй кылып багып өстүрүү, өз балам деп саноо. Алым – Айшанын элик сүтүн берип баккан апасы» (КТФС 2001:508). К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүндө» бул фразеологизм төмөнкүдөй чечмеленген: «элик сүт берген кормила грудью не родная мать (букв. молоко давала косуля)» (Юдахин 1965:949). Мындагы «элик» деген сөздү «жапайы жаныбар» деген маанисинде эмес, «кол» деген маанисинде түшүнүү зарыл. Ушундай болгондо бул фразеологизмдин «эмчек эмизбесе да, элик, башкача айтканда, кол менен сүт берип багуу» деген мааниси чыга келет. Муну аталган фразеологизмдин экинчи бир варианты да тастыктап турат: «эмчек сүтүн бербесе да, элик сүтүн берүү»: Эмчек сүтүн бербесе да, элик сүтүн берип, алпечтеп өстүргөн Зарылбүсүнөн эне менен ата карыш ажырагысы келбейт (Өмүрбаев)» (КТФС 508).

Мындан тышкары азыркы кыргыз тилинде «элиг, эл» сөзүнүн туунду формалары да бар. «Жоолашкан, касташып, урушкан боюнча жүрбөй, өз ара таарынычын жазып, эл болуу, жарашып, ынтымакка келүү» (КТС 2011:844) деген маанидеги «элдеш» сөзүнүн алгачкы түз мааниси да «кол алышуу, кол кармашуу» болсо керек деп божомолдоого болот.

Азыркы кыргыз тилиндеги «калк» деген маанини билдирген «эл» сөзү дагы жогоруда сөз болгон «аскер» маанисиндеги «кол» деген сөз сыяктуу эле синекдохалык жол менен, башкача айтканда, бөлүктүн аты менен бүтүндү атоо аркылуу пайда болушу ыктымал. Жогоруда айтылгандай, көп

маанилүүлүктүн пайда болушунун бул модели кыргыз тилинде азыркыга чейин бир топ активдүү колдонулат.

эликте: «Бирөөнү шылдындап күлүү» деген маанидеги эликте сөзү элик+те бөлүктөрүнөн турат. Анын элик деген унгусу Махмуд Кашгаринин заманында (XI кылым) «мыскыл, шылдың» маанисин берген. Ошол сөзгө этиш жасоочу –ла мүчөсү уланып, эликте сөзү келип чыккан» (*Сейдакматов 1988:268*).

Мунун теги «кол» маанисиндеги элик сөзү болушу да мүмкүн. Анткени бул сөз негизинен, кыз-келиндерге карата колдонулуп, алар эликтеп шылдың кылганда, колу менен бетин чымчып күлүшкөн. Ушундан улам эликтин «шылдың» деген өтмө мааниси пайда болсо керек деп божомолдоого болот.

эм-дом: Монгол тилинде *дом* ар түрдүү оору-сыркоодон, кырсыктан кутулуу үчүн аткарылуучу ырым-жырымды билдирет (*МТС 2003:413*).

эмгек: Этимологдордун ою боюнча, бул сөз эм «работа; труд; мучение; беспокойствие» дегенден келип чыккан (*ЭСТЯ*). Кызык жери, бул байыркы сөз кыргыз тилинин түндүк диалектисинде сакталып калган: «эм III сев. деятельность, энергия, старание; эр эм кылбай, мал кайда? кетмен чаппай, дан кайда? фольк. если молодец не старается, где (ему) скот? если не копает кетменём, где зерно?» (*Юдахин 1965*).

эмчи-домчу: Монгол тилинде «дом» ырым-жырымын жасаган киши «домчи» деп аталат (*МТС 2003:414*).

эн: Менчик белгиси катары малдын кулагына салынган белги. Тамгадан айырмаланып, көбүнчө малдын кулагын кесүү менен салынат. Юдахиндин маалыматы боюнча, төрт түлүк малдын ичинен төөгө гана эн салынбайт (*Юдахин 1965:953*). Бул сөз монгол тилдеринде да бар жана ушул эле маанини билдирет. Окумуштуулардын ою боюнча, бул сөз байыркы мезгилдерде ин//эн түрүндө түрк жана монгол тилдерине кытай тилинен корей тили аркылуу, же болбосо түз өткөн болушу мүмкүн, анткени мында «ин» деген «мамлекеттик мөөр (печать)» дегенди билдирет (*ЭСТЯ 1972:278*). Бул сөзгө –чы мүчөсүнүн жалганышы менен *энчи* сөзү келип чыккан.

эндик: «румяна; Эри сүйбөс катынга эндик-упа не пайда (погов.)» (*Юдахин 1965:953*).

Байыркы мезгилде эң деген сөз «бет» деген маанини туюндурган (*ДТС 1969:174*) жана Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө жогорудагы *эндик* деген сөз *эңлик* түрүндө кездешет.

Кыргыз кыз-келиндери эндиктин тамырын куйрук май, кымыз кошуп ачытып, косметикалык каражат катары колдонушкан. Бетин карабаган кыздарды «Эндик көргөн бет эмес, эне көргөн кыз эмес» деп айтышкан.

эңсе: Азыркы кыргыз тилинде эңсесин кес, эңсеси кесил, эңсеси кат деген фразеологизмдердин жана «Эбин тапкан эки ичет, эңсеси каткан бир ичет» деген макалдын курамынан кездешкен бул сөз азыр кыргыз тилинде өз алдынча колдонулбайт жана мааниси да белгисиз. Эңсе деген этиш омоними менен да маанилик жактан байланыштуруу кыйыныраак. Биздин оюбузча, бул түрк тилиндеги «задняя часть шеи; затылок» маанисин билдирген эңсе (ТРС 1994:274) деген сөз менен маанилеш жана ушуну эске алганда, жогорудагы фразеологизмдердин, макалдын мааниси ачылат. «Эрегишкен шер болсо, эңсесин кескен эр Канай» деп «Манастан» алынган үзүндү да (КТФС 2001:510) ушуга жем таштагансыйт.

эркеч: «Биттелген, үч жаштан жогорку эчкинин эркеги (үч жашка чейинкисин серке дейт)» (КТС 2010:1436); «кастрированный козёл (он ведёт стадо овец); киргин суудан шар өтсө, койдун көркү эркечте» (Юдахин 1965:962). Түрк тилдеринин огуз тобунда эчкини «кежи, кечи» дешет жана ушул сөз «эркеч» сөзүнүн курамында сакталып калган: эркеч < эр + кеч (кечи) = эркек эчки.

эс ал-: Сыягы, бул сөз «акыл» менен маанилеш «эс» дегенден келип чыккан эмес. Кыргыз тилинде сейрек кездешүүчү эс- этиши бар: «эс- IV редко (о движении воздуха) веять; жылуулук эсип тургансыйт как будто веет теплотой» (Юдахин 1965). Бул сөз байыркы тилибизде болгон: «есин есди дул ветер» (ДТС 1969:183). Эсин сөзүнүн туунду болуп турганына караганда, эс сөзү качандыр бир кезде атооч катары да, этиш катары да колдонулуп, атооч катары жогорудагы татаал сөздүн курамында сакталып калса керек.

Эгер жогорудагы эс сөзүн «аба, жел» деп карасак, «дем ал» менен маанилеш «эс ал-» этишинин мааниси дароо ачыла түшөт. Иран тилдеринен келген «дем» сөзү да «аба» деген маанини туюндурат.

Кыргыз тилиндеги эс ал- сөзүн омоним катары карасак болот: «эс ал- I прийти в себя; отдохнуть; передохнуть; эсин ал- II доводить кого-л. до растерянности; Чаргынды, ким да болсо, чокуп өтөт, жадаганда, кыздар даардап, эсин алат Чаргына каждый мимоходом ткнёт, мало того, девушки, нападаая скопом, доводят его до растерянности» (Юдахин 1965).

эсеп-кысап: Бул кош сөз бир эле арапча сөздүн эки түрдүү кабыл алынышынан улам пайда болгон: кысап ар. счет (Юдахин 1065:498) эсеп ар. счёт (Юдахин 1965:965).

эс-уч: Түрк тилинде ус деген сөз «ум, разум, рассудок» деген маанини билдирет. Бул сөздүн услу «благоразумный; послушный», услуга

«благоразумно», *услудук* «благоразумие; послушание» деген туунду формалары да бар (ТРС 1994:881). Кыргыз тилиндеги *эс-учун жыйноо*, *эс-учун жоготуу*, *эс-учунан ажыроо*, *эс-учун билбөө*, *эс-учунан тануу* деген фразеологизмдерде кездешкени болбосо, өз алдынча бул сыяктуу мааниде колдонулбаган *уч* деген сөз жогорудагы *ус* дегендин фонетикалык варианты болсо керек жана *эс-ус* деген кош сөз кийинчерээк фонетикалык өзгөрүүнүн натыйжасында *эс-уч* болуп калса керек деп божомолдоого болот.

Колдонулган адабияттар

1. МРС – Монгольско русский словарь. Москва, 1957.
2. Юдахин 1965 – Юдахин К. Киргизско-русский словарь. Москва, 1965.
3. Мукамбаев 2009 – Мукамбаев Ж. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү. Бишкек, 2009.
4. ТРС 1994 – Турецко-русский словарь. Стамбул, 1994.
5. ДТС 1969 - Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.
6. Сейдакматов 1988 - Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. Фрунзе, 1988.
7. КТС 2010 - Кыргыз тилинин сөздүгү. Бишкек, 2010.
8. ЭСТЯ - 1. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные/ АН СССР.Ин-т языкознания.-М.:Наука,1974. 2.Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков:Общетюркские и межтюркские основы на букву'Б' /АН СССР.Ин-т языкознания.-М.:Наука,1978. 3. Севортян, Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву 'В','Г' и 'Д'/ АН СССР.Ин-т языкознания;Ред.Н.З.Гаджиева.-М.:Наука,1980. 4. Севортян Э. В., Левитская Л. С. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы 'Ж', 'Ж', 'Й' / Авт. сл. статей Э. В. Севортян, Л. С. Левитская. М., 1989. 5 Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы 'К', 'К' / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. М., 1997. 6. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву 'К' / Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадин. М., 2000. 7. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С» Издательство: М.: Восточная литература РАН, 446 страниц; 2003 г.
9. Дыйканов 1980 – Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан. Фрунзе, 1980.
- 10.КАТГ 1980 – Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. Фрунзе, 1980.
- 11.Каримов 2007 - Каримов М. Тажикстандык кыргыздар. Бишкек, 2007.
- 12.Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4 т. (онлайн)
- 13.Малаев 2011 – Малаев К. Кыргыз тилине кирген араб жана фарс сөздөрүнүн сөздүгү, 2011.
- 14.КТФС 2001 – Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. Бишкек, 2001.
- 15.Алдашев 1998 – Алдашев А. Биология терминдеринин жана айбанат аттарынын орусча-кыргызча сөздүгү. Бишкек, 1998.
- 16.Гумилев 1967 – Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Ленинград, 1967.
- 17.Радлов 1989 – Радлов В.В. Из Сибири. Москва, 1989.

- 18.ЛЭС 1990 – Лингвистический энциклопедический словарь. Москва, 1990.
- 19.Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили: Фонетика жана лексикология. Бишкек, 1999.
20. İnan 1991 – İnan A. Göcebe Türklerin Destanlarında Kahramanların Dogumları Ad Almaları ve Başka Hususietleri, Makaleler ve İncelemeler, II. Cilt, Ankara, 1991.

Сөздөрдүн тизмеси

абысын-ажын	аса таяк
агыл	асан кайгы
агылес	ат
ажыкыз	аткез
азар-түмөн	ашар
азык-түлүк	ашмушке
айда	аялдама
айдар	баана
айланайын	баг
айран	баглан
айыл-апа	бадыбот
акча	бажы
акы	бакмачы
акын//акун	бакшы
акыра	бакыр
алас	бала-бакыра
алачык	балит
алгоритм	балитике
алка-жака	балта
алмончок	барк
амыркен//намыркен	басмайыл
аначы	батир
ант	бачагар
аңгеме	баштык
аң-таң	бедөө
ап	беймалал//беймарал
апта	бекем
арак	бел күрөк
арашан	белимчи
арген	бешик
арийне	бийба
аркан	бийбачыл
аркар	бийгөбөр
арт	билиш
арча	бишкек
ары	боз

бокчо	жентек
болотнай	жер үшө
болускей	жоо
болуш	жоолук
бопороз//бопорос	жоош
боростой	жорго
борум	жубан
баяр	жубармек//жубарымбек
бул//пул	жоро-жолдош
булак	жумурай-журт
Булан-Сөгөттү	жүл
булгары//булгаары	жыпар
бура	зоот
буран	ийги
бүркүт	илме-кайып
бычак	инжу//инжи
врач	ирекет
вьюк	ирет
гертман	ирик-чирик
данданкүү	кайсар
даңк	калем уч//калем акы
дембе-дем	Канада
деньги	канжа
доктор	канкор
долу	каракули
Енисей	каракул
жабагы	караул
жаз	кардар
жакут	карий
жалаң	каркыт
жалган	картык
жалыйна//жалуун	кат-I
жам	кат II
жан соога	катар I
жансыз	катар II
жаңгак	катар III
жез	катыгүн
жек-жаат	катын

катын-калач	көрөгөн
кебез	көч
кебете-кешпир	кулан өөк
кежернай	кулжа
кездеме	кум
келде-бача	курт
кем-карч	куртка
кемпай	кушкана
кеңсе	күйөө
керемофон	күлтүк
керимсел	күндө
керки	күчү-күчү
кийим-кече	кызыл-тазыл
кир-кок	кына
кирпич	кырмызы
кишен	кычкач
кодур	малай
кожоюн	Манжылы-Ата
койсары	мекеме
кокуй	мири
колбаса	мисбек
колоң	мончок
колтугуна суу бүркүү	мөгөдөй салбыроо
коноо	мунара
коок	мурдун балта кеспөө
кор	мүрт
коргон	мыйык
кош	обосол
көзүлдүрүк	ойрот
көйнөк-көнчөк	окей
көксө	олжо
көлөч//көлөш	оңко
көн	оомат
көнчөк	ормон
көңкө	оромол
көңүл	оропара
көөкөр	от ал-
көөрчөк	оюн-зоок

өжөк-өжөк	той-топур
өрүлүк	той-торопо
өрүү	тойрон
өтөгөн	токол
памил//мамили чай	торсук
папик	тоорук
пияла	точмо-точ
пиян	төркүн-төз
пул	төрткүл
сагалдырык	тул
сакалат	тумоо
салыштыр-	түлөө
самак	түмөн
сарапчы	түрмө
сатаң	тың
серке	тырайке
Сибирь	уй
сирке	укмуш
согум	улан
сомо	улутун-
соолук	умач
сөгөт	ураа
сөлкөбай	устукан
стакан	ушак
сулуу	ушак-айың
сүлгү	ую-
сүт	үзүр-мазыр
сырга	үрп-адат
тай казан	үбөлө-
тай-тай	үбөлүк
тамак	үзөңгү
таман акы	үн-сөзсүз
тамга	үртүк
тарпаң	үрүң-бараң
тарса	үт I
ташбараң	үт II
теке жоомарт	үш-
тест	чабаты

чакча	ЭНДИК
чанак	ЭҢСЕ
чар	ЭРКЕЧ
чарба	ЭС АЛ-
чачтарап	ЭСЕП-КЫСАП
чек	ЭС-УЧ
чемодан	
чечек	
чие	
чий	
чиркөө	
чонон	
чулки	
Чуңкурчак	
чыгдан	
чыпалак	
чыстырнай	
ЧЫТ	
чыштай	
шаа мүйүз	
шайык	
шакап	
шашлык	
шимек	
ширеңке	
ширинкана//ширеңкана	
ЫНДЫ кара	
ЫКТЫТ	
ЫЛАҢ	
ЫПЫЛАС	
ЫПЫЛАС	
ЫШТАН	
ЫЧКЫР	
ЭГИЗ	
ЭЛИК	
ЭЛИКТЕ	
ЭМГЕК	
ЭН	